

Розділ I. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА ІСТОРІЯ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

С.З.Заремба

КОМІСІЇ ВУАН І ЇХ ВНЕСОК У СПРАВУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Багато десятиліть ідеологічна політика СРСР була спрямована на денаціоналізацію і русифікацію українського народу. Замовчувалися або фальсифікувалися події і факти з історії України. Будь-які позитивні зрушення в українському суспільстві прив'язувалися до "героїчної" діяльності більшовицької партії, відтак КПРС. І тільки після проголошення України незалежною державою і виходу її із складу радянської імперії (СРСР) український народ з великими труднощами повертає свою історію.

У всіх виданнях радянської доби, в тому числі й енциклопедичних, стверджується, що Академія Наук України почала свою діяльність у лютому 1919 р., після встановлення радянської влади в Україні.

Однак Українська Академія Наук була утворена в листопаді 1918 р., хоча її відкриття запроектувала ще Центральна Рада. 14 листопада 1918 р. було прийнято "Закон Української держави про заснування Української Академії Наук у м.Києві". Затвердив цей закон український гетьман Павло Скоропадський, а підписали виконуючий обов'язки голови Ради Міністрів України Раселецький і міністр народної освіти та мистецтва Стебницький.

У параграфі першому схваленого Радою Міністрів України закону говориться: "Ухвалити докладені до цього Статут та штати Української Академії Наук в м.Київі та її установ і закон цей перевести в життя з 1 листопада 1918 року"¹. Академія складалася з по-

© С.З.Заремба, 1993

стійних комісій, трьох відділів, фізичного, геодезичного, демографічного інститутів, ботанічного саду, акліматизаційного саду, інституту для вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства України. Спершу Академія налічувала 12 академіків, які працювали у трьох відділах: історико-філологічному, фізико-математичному, соціальному.

Така структура Української Академії Наук була порушена із приходом до Києва більшовиків. Починаючи з 20-х років у системі Української Академії Наук (УАН) створюються науково-дослідні кафедри історії України і комісії, що проіснували до 27 липня 1936 р., коли за постановою Президії АН УСРР на їх базі було утворено Інститут історії АН УСРР, а на основі історично-філологічного відділу — 17 різних комісій. Найпліднішу роботу в царині пам'яткознавства проводили комісії порайонного дослідження. З 1924 р. існували такі комісії: по вивченню історії Києва і Правобережжя; Лівобережної України і Слобожанщини; Полісся. З 1925 р. розпочала роботу Комісія по вивченню історії Полудневої (Степової) України. Організатори комісій включали в поняття “район” “певну консолідовану територію землі”².

Серед питань, що стояли перед комісіями, були такі: “...Як у даних прикметах ґрунту, заводнення, клімату, господарських і комунікаційних обставинах розвивалося в різні епохи населення (того чи іншого району)? Які форми приймало і як змінилося в залежності від колонізаційних течій? Як формувалися економічні й демографічні осередки й ставали культурними та політичними центрами? Була роль даного району пасивною чи активною в даних змінах (економічних, політичних, культурних)? Був він центром чи провінцією тої чи іншої доби...? Які були його соціальні й культурні досягнення в цьому процесі й які своєрідні прикмети витискали на них спеціальні умови місцевого життя?”³.

Отже, перед комісіями порайонного дослідження фактично стояло завдання вивчення історії того чи іншого регіону з найдавніших часів до сьогодення. Сюди, як бачимо із попередньої цитати, взятої із рукописної замітки до Академії Наук* її організаторів, включалися питання не тільки соціально-економічного,

* У другій половині 20-х років Українська Академія Наук була переіменована у Всеукраїнську Академію Наук (ВУАН).

політичного розвитку того чи іншого району, населеного пункту, міста, а й ті, що стосувалися пам'яток історії та культури. Тобто деякі історичні комісії ВУАН покликані були займатися і суто пам'яткознавчими проблемами.

Комісія по вивченню історії Києва та Правобережжя досліджувала історію Києва від самого його виникнення і відповідно — історію Правобережної України. Очолював Комісію відомий історик Києва В.Г.Щербина, членами її були І.І.Щітківський, М.І.Істомін, В.Г.Кричевський, Ф.Л.Ернст, Р.Р.Заклинський, О.М.Сімзен-Сичевський, М.О.Макаренко, І.В.Моргілевський⁴. При цій комісії було утворено підкомісію по вивченню історії старого Києва, секретарем якої став С.В.Шамрай. Кожен із дослідників займався проблемами не тільки загальноісторичного плану, а й пам'яткознавчими, зокрема тими, що стосувалися пам'яток історії та культури Києва, писемних та археологічних пам'яток.

Комісія старого Києва багато зусиль доклала до вивчення і впорядкування київських некрополів. Так, 1928 р. Комісія неодноразово зверталася до Київського окрвиконкому з питанням про необхідність упорядкування могил та нагробків на київських некрополях⁵.

Окремо слід сказати про внесок у справу розвитку українського пам'яткознавства Ф.Л.Ернста. Мистецтвознавець, музеєзнавець, пам'яткознавець Теодор-Ріхард Людвигович Ернст народився у 1891 р. в Києві, у сім'ї вихідців із Німеччини⁶. Закінчив Глухівську чоловічу гімназію, навчався в Берлінському університеті, закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Він автор фундаментальної праці "Київська архітектура XVII — XVIII віків". За неї синкліт київських учених присудив Ернсту золоту медаль. Разом із Д.М.Щербаківським, В.Г.Кричевським, В.Ф.Матушевським та іншими він входив до складу Комісії по опису пам'ятників архітектури Києва, пошкоджених бойовими діями в січні 1918 р. З березня 1919 р. входив до складу Надзвичайної об'єднаної комісії по обліку, охороні і ревізії пам'ятників мистецтва на Київщині, працював у Всеукраїнському комітеті охорони пам'яток мистецтва і старовини.

Ф.Л.Ернст був членом секції мистецтва Українського наукового товариства, потім її секретарем. Він опублікував ряд наукових розвідок у "Збірнику секції мистецтва" (вийшов 1921 р. у Києві). Як відомо, Ф.Л.Ернст відшукав твори художника Гротте, який створив серію картин про

Київ⁷, був редактором відділу по написанню біографій діячів мистецтва Біографічної комісії, створеної ще в 1919 р. при УАН. Він особисто зібрав понад п'ять тисяч карток до біографій видатних осіб. З 1919 р. Ф.Л.Ернст — бібліотекар і завідуючий академічною галереєю, працює у Комісії по організації Лаврського музею культур та Київської картинної галереї.

З грудня 1923 р. він — інспектор першого державного музею (з 1924 р. — Всеукраїнського історичного музею ім.Т.Шевченка) по охороні історико-культурної спадщини Київщини.

З 1 січня 1926 р. за постановою президії Укрнауки в Україні організується крайова інспектура з питань охорони пам'яток історії та культури. У Києві її очолює професор Ф.Л.Ернст, у Харкові — професор С.А.Таранущенко, у Дніпропетровську — професор С.С.Должєвський. До відання Київської інспектури увійшло 16 округів, Харківської — 12, Одеської — 9, Дніпропетровської — 5. На крайових інспекторів було покладено завдання — крім поточної роботи по охороні та проведенню експертизи пам'яток — укладання першого зведеного реєстру пам'яток, започаткованого ще на початку 20-х років деякими музеями.

Ф.Л.Ернст зіграв велику роль в утворенні державних Києво-Печерського історико-культурного заповідника, а також Чернігівського (об'єднував Спасо-Преображенський, Єлецько-Успенський і Троїцький собори), Кирилівського. Він став організатором кількох виставок у Києві. У 1930 р. у Києві вийшов з друку путівник “Київ”, що його відредагував Ф.Л.Ернст і написав 249 історичних заміток⁸. Це одне з цінних видань у царині киевознавства.

Доля вченого була трагічною. У травні 1934 р. за “злочинну діяльність” судовою трійкою його засудили на три роки виправно-трудова робіт. Покарання він відбував на будівництві Біломоро-Балтійського каналу, після чого йому було заборонено повертатися до Києва. З 1937 р. він працює в Алма-Аті, в наступному році — в Башкирії. В 1941 р. його знову заарештували і 28 жовтня 1942 р. за рішенням НКВС СРСР розстріляли.

Діяльність Комісії по вивченню історії Києва та Правобережжя, а також окремих її членів можна прослідкувати за протоколами засідань, які збереглися у Відділі рукописів ЦНБ АН України. На них обговорювались

плани Комісії, тексти наукових праць її членів, доповіді та повідомлення.

З першого року існування Комісія постійно порушувала питання про видання щорічника, що висвітлював би питання топографії Києва, історії пам'яток, побуту його жителів тощо. 1926 р. Комісія видала збірник "Київ та його околиці в історії й пам'ятках". У цьому ж році Комісія звернулася до історико-філологічного відділу ВУАН з пропозицією включити до свого видавничого плану щорічник "Київські збірники археології й історії, побуту й мистецтва". Комісія ставила за мету й підготовку "провідника" (путівника по Києву), який вийшов 1930 р. Вона видала також збірку статей, присвячених 50-річчю наукової діяльності В.І.Щербини, — "Нові студії Києва", продовжувала роботу по підготовці доповідень до "Сборника материалов для исторической топографии г.Киева", започаткованого ще в 1872 р.

Члени Комісії брали участь у розробці плану заснування музею історії Києва. Ідея його створення виникла ще в листопаді 1927 р. Спершу цю справу було доручено підкомісії по вивченню історії старого Києва, яка 1928 р. перетворилася в комісію, що й розробила проект організації музею⁹. Перейменування вулиць, закриття старих цвинтарів і виявлення історично цінних пам'яток на могилах, організація нових науково-освітніх закладів Києва — у всьому цьому брала участь Комісія по вивченню історії Києва і Правобережжя.

Багато зусиль доклала Комісія до того, щоб Києво-Могилянську академію передати у відання ВУАН, ставилися питання й про подальше вивчення її історії та діяльності. Ішлося й про початок книгодрукування в Києві, видання літописних пам'яток, досліджень історії культури міста.

З кінця 20-х років у науково-дослідній роботі Комісії головна увага "звернена на вивчення культурно-економічних і соціальних умов формування київського центру X-XI ст., його відродження в XVI — XVII ст., а рівно ж вестиметься робота над історією нового Києва XIX — XX ст."¹⁰.

Про активну пам'яткознавчу діяльність Комісії по вивченню історії Києва і Правобережжя можна скласти уявлення, познайомившись із тематикою наукових доповідей, з якими виступали її члени на засіданнях (В.І.Щербина, П.В.Клименко, Ф.Л.Ернст, М.Н.Петровський, В.М.Базилевич та ін.)¹¹.

Комісія по вивченню історії старого Києва звернулась і до проблеми історичних пам'яток Києва. Так, на її засіданнях ще в 1924 — 1925 рр. ішлося про необхідність видань: “Старий Київ” і “Старий Чернігів”¹². 1928 р. у Києві вийшов друком збірник статей, оглядів, розвідок “Чернігів і Північне Лівобережжя”, який містив пам'яткознавчі матеріали переважно по Чернігову. Своєю появою ця книга значною мірою завдячує підтримці наркома освіти України М.О.Скрипника, він зацікавився збірником і “настояв на його негайнім виданні”, як зазначено в передмові.

Істотні зміни в роботі Комісії во вивченню історії Києва та Правобережжя сталися на початку 30-х років. Цікаво прослідкувати, які плани перед собою ставила Комісія в 1930 р. на найближчий час і в перспективі і як вони змінилися уже через кілька років. Так, 29 жовтня 1930 р. Комісія виробила й ухвалила план науково-популярної роботи на три роки п'ятирічки. У 1931 р. намічалось підготувати дві брошури “Київська козаччина 1855 р. (до історії селянських рухів на Київщині)” і “Селянські розрухи на Київщині в 1905 році”. Дві брошури були заплановані на 1932 р. (“Зв'язки декабристів з національним рухом України та іншими проявами місцевого життя”, “Кирило-Мефодіївське братство”) і дві — на 1933 р. (“Київське самоврядування від 1833 до 1870 рр.”, “Київське самоврядування 1870 — 1917 рр.”)¹³. Тобто по 1930 р. включно Комісія вивчала переважно історичне минуле Києва, в тому числі пам'ятки міста, а також деякі питання історії Правобережної України. Але вже починаючи з 1930 р. “наукові пошуки членів Комісії зводяться до вивчення історичних” пам'яток класової боротьби, зокрема революційних рухів.

Так, у плані роботи Комісії на 1930 — 1931 рр. крім вивчення пам'яток археології Києва, його економічного і культурного розвитку намічалось вивчення історії революційних рухів на Київщині й Правобережжі в ХІХ — ХХ ст.¹⁴. На цей час в портфелі Комісії було дві готових до друку праці М.В.Миловидова “Проекти університету в Києві та інших містах України в кінці ХVІІІ та на початку ХІХ ст.” (10 аркушів) та Ю.Й.Сіцінського “Історія м.Камінця” (30 аркушів)¹⁵.

Ю.Й.Сіцінський закінчив Київську духовну академію (1885), згодом він став видатним краєзнавцем Поділля¹⁶, був редактором багатьох періодичних видань (“По-

дольские епархиальные ведомости”, “Православна Подолия”, “Подолия”), з 1903 по 1921 р. — головою Подільського історико-археологічного товариства (до його закриття). Усю свою творчу діяльність проводив в Кам'янці-Подільському, де і помер 7 грудня 1937 р. Його фундаментальна праця “Археологічна карта Подільської губернії”¹⁷ не втратила наукового значення і сьогодні. Вивчення пам'яток археології, проведення археологічних розкопок (села Привороття, Кептенці, м. Кам'янець-Подільський), замків Поділля XIV — XVII ст., храмових споруд краю, розшук писемних пам'яток — усе це стало для вченого змістом життя. Це засвідчують його наукові праці¹⁸. Пам'яткознавча діяльність Ю.Й. Сіцінського ще слабо досліджена, хоча зберігся його особистий архів (Хмельницький обласний державний архів. — Ф. Р — 302. — Оп. 2. — Спр. 444; Ф. 3333. — Спр. 1 — 17. Деякі матеріали знаходяться і в Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику).

У звіті Комісії за 1931 р. зазначалося, що вже підготовлено другий том “Київського збірника археології й мистецтва історії та побуту” (25,5 аркуша), який включав 21 статтю з пам'яток археології, мистецтва, історичної географії, історії, економіки та культури Києва й околиць¹⁹. Як відомо, перший том збірника було видано в 1930 р.²⁰, другий так і не з'явився друком.

Важливим напрямом роботи Комісії по вивченню старого Києва і Правобережжя було виявлення та вивчення архівних пам'яток, що стосувались історії Києва та Правобережної України. Деякі з таких документів не збереглися, тому копії з них, зроблені членами Комісії, становлять великий науковий інтерес. Так, зазначають на детальне вивчення копії писемних пам'яток 1833 — 1847 рр., об'єднаних під рубрикою “Документи про відкриття Київської губернської будівничої комісії, побудову і ремонт громадських і житлових будов у місті Києві”²¹. Серед копій документів є матеріали про будівництво лютеранської церкви, гімназії, проведення реставраційних та ремонтних робіт навколо Золотих Воріт тощо. Ряд матеріалів висвітлюють роботу академіка архітектури О.В. Беретті.

Викликають інтерес копії документів 1812 р., зокрема, “Справа № 16” від 31 січня 1812 р. про призов до війська киян²². В списку є 345 ярликів-повідомлень, виданих як військовим різних рангів, так і купцям,

міщанам. Отже, перед нами не що інше, як реєстр жителів Києва, мобілізованих до діючої армії в зв'язку із вторгненням військ Наполеона.

Знаходимо також документи з топографії Києва, зокрема про мости Києва (1805 р.), опис їх конструкцій. Із цих документів дізнаємося про історію назв київських вулиць, про вибори першого міського голови, про прибутки від цехових статей за 1807 р., про пожежу 9 липня 1811 р. у місті, є навіть перелік будинків на Подолі, що їх не знищила пожежа. Заслужують на увагу копії документів про реєстрацію пам'яток історії та архітектури Києва. Загалом у рукописних фондах АН України збереглося чимало історичних нарисів, наукових статей, розвідок членів Комісії, безперечно цікавих у плані вивчення пам'яток Києва²³.

Наукові екскурси, історіографічні огляди, нотатки — усе це не тільки пам'ять історії, а й вартісний науковий матеріал. Наприклад, замітка Ф.Ернста "Огляд історичної літератури на популярні книги про Київ", видані в 1915 — 1916 рр.²⁴ і копія, зроблена для В.І.Щербини з "Журналу шествия ея императорского величества и их императорских высочеств Государя Высокого и государыни Великой княжны купно с Светлейшею княгиною Ангалт-Цербскою из Москвы в Киев в июле месяце 1744 года"²⁵. Відомо, що В.І.Щербина детально вивчав цей документ, опублікувавши дві статті²⁶. Але названий "Журнал"... чекає на більш ґрунтовне дослідження в плані вивчення пам'яток архітектури Києва, фортифікаційних споруд у ньому, побуту міщан.

Пам'яткознавча тематика присутня і в науковому доробку Комісії по вивченню історії Лівобережної України та Слобожанщини, що об'єднувала вчених не тільки Києва, а й Чернігова, Харкова, Полтави. Члени Комісії проводили науково-дослідну роботу по вивченню пам'яток Лівобережної України та Слобожанщини. Друкували свої праці переважно в періодичних виданнях, деякі з них залишилися в рукописному вигляді. Так, у фондах Комісії по вивченню історії Лівобережної України та Слобожанщини збереглося рукописне дослідження Є.П.Овчаренка "Земельна власність в Слободській Україні в XVII — XVIII ст., її походження і форми"²⁷. На першій сторінці цього рукопису олівцем зазначено: "Бажано було б надрукувати цей рукопис. Акад. Д.Багалій. 14.VIII.1923 р."

У передмові до рукопису Д.І.Багалій зазначив, що цю працю "написав, покійний нині, мій слухач у Харківському університеті Є.П.Овчаренко, як медальну працю на задану від мене тему... я поставив вимоги, щоб автор її освітив це питання не тільки на підставі друкованих першоджерел, а й скористався також архівними матеріалами Харківського центрального історичного архіву, де переховувалася велика справа 1749 року про окружні землі, що нагадувала відомі аналогічні документи про гетьманщину 1729 року "Генеральное следствие о матеностях різних полків"²⁸.

Збереглося кілька рукописних праць П.Нечипоренка, В.Модзалевського, В.Шугаєвського, присвячених архівним пам'яткам, більшість з яких сьогодні втрачена²⁹. Деякі з них були опубліковані. Наявні також тези доповідей членів Комісії, що читалися на засіданнях³⁰, рукопис монографії невідомого автора "Нариси з історії Чернігівської первісної культури", побудований на величезному фактичному матеріалі, переважно пам'ятках археології³¹. Вона належить, імовірно, археологу М.Рудинському, який у 20-х роках проводив археологічні розкопки на Чернігівщині³².

Комісія по вивченню історії Полісся покликана була вивчати історію регіону Полісся. Протоколи засідань цієї Комісії не збереглися, тому важко визначити коло наукових інтересів її членів. Крім того, Комісія по вивченню історії Полісся не видала жодного монографічного дослідження, збірника статей і, очевидно, не зуміла належним чином розгорнути свою наукову діяльність.

Завданням Комісії по вивченню історії Полудневої (Степової) України була систематизація історичних досліджень по вивченню Півдня України і Чорноморського побережжя, куди входили Донецький басейн, Крим, землі між Прутом і Дунаєм. Комісія досліджувала давню історію краю, його пам'ятки, поселення, культурні впливи, економічний розвиток³³. Крім істориків Києва членами комісії були вчені з Одеси (професори Б.В.Варнеке, Є.О.Загорівський), Львова (академік І.П.Крип'якевич).

У 1926 — 1927 рр. першочерговим завданням Комісії стало дослідження пам'яток Подніпров'я у зв'язку із спорудженням Дніпрогесу. Комісія провела кілька науково-пошукових експедицій у цьому районі,

за їх результатами передбачалось видання збірника статей “Полуднева Україна”. Члени Комісії детально вивчали соціально-економічне життя краю, заселення, культуру, пам’ятки краю, збирали матеріал про місцевих діячів Півдня України³⁴.

На засіданнях Комісії заслуховувалися і обговорювалися наукові доповіді з тематики, яку розробили її члени. Так, 26 грудня 1928 р. члени Комісії по вивченню історії Полудневої України заслухали й обговорили такі доповіді: “Наслідки переходу грецьких колоній Чорномор’я під владу римлян”, “Хаджібей, Маяк, Чорний город”, “Кочівники нашого Півдня IX — XIII ст.”³⁵ та ін.

Комісії порайонного дослідження України часто проводили спільні засідання, де заслуховувались наукові доповіді. Так, у 1926 р. на засіданні Комісії порайонного розроблення історії України прочитано доповіді на такі теми: “Селянство в революції 1905 — 1907 рр. на Полтавщині”, “Як зустрічали Конституцію на Чернігівщині”; у 1927 р. — “Військові поселення на Херсонщині року 1835”, “З нової історії на Чернігівщині”, “Голодні роки на Чернігівщині”, “Недільні школи на Чернігівщині”, “Буковина до 1948 року”, “Буковина від 1848 р. до війни”; у 1928 — 1929 рр. — “До археологічної статистики Полтавщини”, “Голод на Єлизаветградщині 1900 — 1901 рр.”, “Рашів — західна твердиня Галицької держави”, “Ще про плани Києва XVII — XVIII ст.”, “Нові історичні проблеми Київської Русі”, “До історії становища робітництва в Донбасі в першій половині XIX ст.”, “З наукового життя в Галичині”, “До історичної грошової лічби й монети на Лівобережній Україні в XVII — XVIII ст.”, “Видання Ужгородського культурно-просвітнього товариства”, “Матеріали для історії Південної України з середини XIX ст.” та ін.³⁶

Тематика доповідей на засіданнях комісій відображала наукові інтереси її членів, деякі з цих доповідей пізніше були видані у вигляді окремих статей та монографій.

У зв’язку з будівництвом Дніпрогесу для вивчення пам’яток територій, що мали бути затоплені, 31 січня 1927 р. було утворено Комісію по науковому дослідженню Дніпрельстану. Отже, ця територія краю стала об’єктом дослідження не тільки Комісії по вивченню історії Полудневої (Степової) України, а й новоствореної

спеціальної, до складу якої увійшли співробітники Геологічного кабінету ВУАН, Кабінету антропології та етнології, Інституту водного господарства в Києві, Ботанічного кабінету, Дніпрянської біологічної станції, Зоологічного музею, Археологічного комітету, Історико-географічної комісії, Етнографічної комісії, історичних установ ВУАН, а також Комісії словника живої мови Інституту наукової мови, Комісії звичаєвого права, Музичного кабінету, Комісії по вивченню фінансових та банкових питань, Науково-дослідної кафедри сільського господарства тощо³⁷.

Новостворена Комісія ставила своїм завданням не тільки вивчення природи, ґрунтів території, а й пам'яток історії, археології, архітектури. У тому ж 1927 р. на Подніпров'я виїхала експедиція у складі чотирьох учених. Незабаром за розпорядженням Укрнауки створено нову експедицію (її очолив академік Д.І.Яворницький), що здійснювала археологічне дослідження краю. Аналогічні дослідження Комісія організувала в 1928 — 1929 рр. Вивчався антропологічний тип людності краю, проводилась фіксація і фотографування різних пам'яток та урочищ. Результати роботи таких експедицій обговорювалися на засіданнях Комісії, що проходили в Києві. 1929 р. Комісія видала перший збірник статей. Значна увага в ньому приділялась вивченню пам'яток краю.

Деякі питання пам'ятокознавства були в колі наукових зацікавлень Комісії по вивченню історії старої України, Комісії нової української історіографії, Комісії нової історії України, Комісії історії Західної України, археологічної, культурно-історичної, історичної пісенності, краєзнавчої, що виникли протягом 20-х років³⁸. Комісія по вивченню історії старої України займалась вивченням історичних пам'яток (з найдавніших часів до другої половини ХІХ ст.), а також історії заселення України, культури доби слов'янського розселення, формування Київської Русі як держави, слов'янського розселення і степового Подніпров'я, культурного життя на Подніпров'ї³⁹ та ін.

Комісія по дослідженню нової української історіографії (виникла в травні 1927 р.) організовувала пам'ятні засідання по вшануванню видатних діячів науки і культури, готувала до видання спеціальні збірники статей, присвячені їм. Наприклад, протягом 1927 р. організо-

вано три таких урочистих вечори⁴⁰, побачили світ перша, четверта, шоста книжки видання “Україна”.

Комісія по вивченню нової історії України (виникла в червні 1926 р.) займалася підготовкою й виданням збірників статей “За сто літ”, яких за 1927 — 1930 рр. вийшло шість. Тут публікувалися твори відомих письменників, статті діячів науки і культури.

Комісія по виданню пам’яток новітнього українського письменства (заснована в 1918 р.) планувала підготовку та випуск серії “Академічна бібліотека українських письменників”⁴¹. До неї мали увійти твори українських письменників усіх періодів. Передбачалося видання творів з науковими коментарями, історико-літературними та біографічними статтями про письменників, в яких розкривалися б і такі питання, як “письменник і край”, “поет і край”. Комісія підготувала до публікації твори І.Котляревського, П.Гулака-Артемівського, Т.Шевченка, проте видання такої серії не було розпочато. З 1923 р. Комісія почала підготовку нової серії “Академічна бібліотека класиків”.

У 1918 р. при УАН утворюється Комісія по укладанню історичного словника української мови, що систематично почала працювати тільки з 1921 р. Керував роботою Комісії професор Є.К.Тимченко. Планувалося укладання “Словника давньої української мови”. На 1929 р. Комісія мала близько 300 тисяч карток, у цьому ж році був готовий до друку перший том⁴².

Безпосереднє відношення до вивчення історико-краєзнавчих питань мала Комісія по складанню біографічного словника діячів України, утворена 1919 р. Уже на першому засіданні Комісії обговорювалася пропозиція В.Л.Модзалевського “Про програму та порядок видання біографічного словника”. Вчений пропонував включити до “Словника” біографії діячів з “усіх царин людської діяльності” в Україні (мається на увазі — державних, політичних, військових, науки, культури, мистецтва, духівництва) — “від найдавніших часів життя українського народу і до нашого часу”. Планувалося, що “Словник” буде містити відомості про представників усіх національностей, “якщо вони працювали на території, що посідає український народ”⁴³, а також дані про діячів українського походження, які жили й творили не тільки на території України в її історико-географічних межах, а й за кордоном: на Кубані, Кавказі, у Сибіру,

та ін. Тобто на тих землях і в тих країнах, “де жив або живе тепер український люд”.

Першим головою Комісії став академік Д.І.Багалій, її секретарем — В.Л.Модзалевський. Комісія розробила програму й інструкцію по підготовці “Словника”, який “має бути довідковим виданням біобібліографічного характеру”. Діяльність постійного наукового апарату Комісії спрямовувалася на вивчення архівних пам’яток, літератури для складання “Словника”, і вже на 1929 р. картотека Комісії налічувала понад 100 тис. карток⁴⁴. Підготовка “Словника” планувалася на десятиліття. Після десяти років діяльності Комісія приступила до складання першого тому “Словника” (літера “А”, обсягом 20 аркушів). Для роботи Комісії були залучені вчені Києва, Харкова, Одеси, Львова, Ніжина, Дніпропетровська, Москви. У складанні “Словника” брали участь відомі вчені, письменники, діячі мистецтва, зокрема О.О.Тулуб, І.П.Крип’якевич, Ф.Л.Ернст, Д.М.Ревуцький та ін.

1927 р. на базі соціально-економічного відділу ВУАН утворюється Комісія по вивченню народного господарства України, що певною мірою дублювала роботу Комісії по вивченню продуктивних сил України при фізико-математичному відділі ВУАН. Комісія видавала збірник статей “Праці” (перший випуск — 1928 р., другий — 1929 р.) Її члени вивчали економіку Києва з найдавніших часів, а також пам’ятники науки і техніки⁴⁵. Комісія, в складі якої в 30-х роках налічувалося більше 30 чоловік, провела обслідування шести районів Поділля, зокрема питання “інтенсивного виходу переселенців з України”, видала збірник наукових праць.

За постановою Президії ВУАН від 15 квітня 1927 р. було утворено Комісію по вивченню торгівлі та транспорту, яка в тому ж році влилася в Комісію по вивченню народного господарства України. Як зазначалося в “Анкеті”, складеній Комісією, вона “в центрі своєї уваги ставить на найближчі часи не проблеми залізничного або пароплавного господарства у вузькому розумінні (господарство залізниць, пароплавства), а проблеми розвитку самої мережі шляхів сполучення різних категорій, виходячи з господарчих потреб окремих районів”⁴⁶, тобто вивчення пам’яток науки і техніки, зокрема транспорту. Комісія провела експедиційне обслідування районів виходу переселенців з Правобережної України по трьох округах: Кам’янецькому, Проскурівському та

Київському. Для “Словника українських економістів і статистиків” та для “Бібліографічного покажчика по економіці України”, які готувалися до друку, члени Комісії в 1929 р. склали близько 10 тис.карток.

Перспективний п'ятирічний план Комісії на 1928 — 1933 рр. свідчить, що основними напрямками її діяльності були: аналіз статистично-економічних пам'яток та методологія дослідження; методика господарчого планування; промисловість, торгівля, економічна історія України; бібліографія та історія економічної думки в Україні (“складання індексу українських економістів та статистиків”). Комісія вивчала й збирала писемні пам'ятки по темі: “Місто Київ як економічний центр”⁴⁷.

На засіданні Комісії по вивченню народного господарства України від 20 листопада 1929 р. була заслухана доповідь професора Г.О.Кравченка “Наслідки експедиції для вивчення районів виходу переселенців з України”. Всесоюзний переселенський комітет разом з державним науково-дослідним інститутом землевпорядження і переселення 1928 — 1929 рр. почали вивчати райони виходу переселенців. Було досліджено Центральну чорноземну область, Урал, райони Сибіру. Планувалося обстежити райони Білорусії та України. Керівником експедиції, що досліджувала райони Правобережжя, був член Комісії Г.О.Кравченко. Члени експедиції протягом липня-вересня 1929 р. обстежили 40 сіл Поділля та Київщини, в результаті чого склали опис для кожного села у формі 2370 подвірних формулярів, описали 750 господарств, що подали протягом останніх років заяви про бажання переселитися. На той час члени Комісії дослідили і 20 шахт Донбасу⁴⁸.

На засіданнях Комісії заслуховувалися і обговорювалися наукові доповіді, повідомлення, що мали історико-краєзнавче і пам'яткознавче спрямування⁴⁹. В архівних фондах Комісії наявні тези деяких доповідей, що становлять науковий інтерес.

Наприкінці 20-х років перед вченими ВУАН постають і такі питання, як вивчення історії шахт, а також історії колективізації.

При Комісії по вивченню народного господарства України з 12 жовтня 1925 р. розпочав роботу науково-методологічний семінар, яким керував академік ВУАН К.Г.Воблий. На найближчі роки передбачалося опрацювати проблеми сучасного українського міста та шляхи

розвитку сільського господарства⁵⁰. К.Г.Воблий виступив ініціатором написання історії колгоспів республіки. У фондах ЦНБ АН України збереглися рукописні твори з історії виникнення колгоспів, комітетів незаможних селян, сільськогосподарських комун, машино-тракторних кооперативних товариств Сумщини⁵¹. Ці пам'ятки, зібрані членами Комісії по вивченню народного господарства України при активній допомозі й участі самих організаторів даних господарств, становлять окремі нариси з історії сільськогосподарських артілей. Матеріали з історії колективізації Сумщини відносяться до 1928 — 1930 рр., тобто вони з повним правом можуть бути важливими писемними пам'ятками вивчення важкого періоду історії України, періоду насильницької колективізації.

Дані рукописні твори з історії колективізації на Сумщині свідчать про першу спробу в українській історіографії написати "Історію колгоспів". К.Г.Воблий й далі підтримував ідею написання історії колгоспів.

У першій половині 20-х років розпочала свою діяльність Краєзнавча Комісія УАН. Спершу її очолював академік А.М.Лобода, з 1925 р. — академік А.В.Корчак-Чепурківський. У зв'язку із постановою Всеукраїнської наради для краєзнавства, що відбулася у Харкові в червні 1925 р., Комісія відмовилась від будь-яких організаційних заходів, а спрямувала свою діяльність на науково-дослідну роботу (складання довідників, порадників, програм тощо).

У червні 1926 р. організується Комісія старої історії України ВУАН, хоча вона розпочала свою діяльність тільки в січні 1928 р. Зокрема, в цьому році було заплановано таку тематику наукових розробок: складання словника діячів до ординської навали (О.М.Андріяшев); українське початкове літописання у світлі найновіших даних (С.Ю.Гаєвський); Русь та Степ (В.Пархоменко); Путивльщина XIV — XVI ст.; Чорне місто-Маяк — Хаджибей-Дашів⁵² тощо.

У системі ВУАН у кінці 20-х років виникла ще одна комісія — Українсько-Молдовська, завданням якої було вивчення історичних і культурних зв'язків українського та молдавського народів, починаючи з найдавніших часів, а також пам'яток культури. Значимість вивчення зв'язків України з Молдовою пояснювалася тим, що між цими двома країнами здавна існували

історичні зв'язки. Крім того, на той час Молдова на правах автономії входила до складу України. Організаційне засідання Комісії відбулося 11 лютого 1928 р., в ньому взяли участь історики та аматори-краєзнавці⁵³. Були намічені основні напрями роботи Комісії, зокрема — складання бібліографії праць з історії українсько-молдавських зв'язків, визначалась і тематика наукових досліджень в плані історичних, економічних, статистичних, лінгвістичних, культурних та етнографічних контактів. Тобто планувалося вивчення пам'яток культури, історії, лінгвістики, етнографії.

У роботі Комісії брали участь не тільки вчені України, Молдови, а й Румунії. Так, на другому засіданні Комісії (25 лютого 1928 р.) було заслухано доповідь професора Бухарестського університету Папаїнеску.

Як засвідчують протоколи засідання, великий інтерес викликали доповіді українських учених. Зокрема, в одній із них ("Колонізація Балтського повіту в XVIII ст.") ішлося про заселення Балтського повіту на Одещині. Напевно цікаві дані й про перше російське поселення в краї, засноване старообрядцями.

Українсько-Молдавська комісія не змогла розгорнути широку наукову діяльність, але започаткувала велику справу — вивчення історичних і культурних зв'язків українського і молдавського народів. Необхідно вказати й на негативний фактор, що спостерігався в діяльності Комісії. Так, деякі її члени помилково ототожнювали жителів Молдови з румунами: "... румуни, або як їх звать в території, що межує безпосередньо з Україною, молдавани"⁵⁴). Перспективні плани, що їх ставила перед собою Комісія стосовно вивчення писемних, архітектурних пам'яток молдаван, історичних впливів і взаємозв'язків українського і молдавського народів, не вдалося реалізувати.

Безпосереднього пам'яткознавчого спрямування діяльність Комісії по вивченню західноруського та українського права не мала (її, як і інші академічні комісії, часто називали постійною). Цю Комісію було створено в 1919 р. при УАН. Вона вивчала також пам'ятки юридичного права. До її складу входили історики Д.І.Багалій, О.І.Левицький, О.П.Новицький, В.Л.Модзалевський, В.І.Щербина, бібліотекознавець і краєзнавець В.Д.Томанський та інші відомі вчені, керував її роботою академік Ф.В.Тарановський (з липня 1920 р. Комісію

очолював академік М.П.Василенко)⁵⁵. Пізніше до її складу ввійшли академік А.Ю.Кримський, член-кореспондент М.О.Максименко та ін.

Члени Комісії досліджували історію Магдебурзького права в окремих містах (Вінниця, Луцьк), земельно-правові відносини в окремих регіонах республіки, юридичний устрій Запоріжжя, організацію копних (громадських) судів та ряд інших питань.

Вивченням звичаєвого права в окремих регіонах республіки займалася Комісія для вивчення звичаєвого права України. В її складі працювали такі відомі вчені, як М.В.Птуха, О.І.Левицький. Можна згадати і ряд інших комісій, студії яких перекликалися із завданнями пам'яткознавства та історичного краєзнавства. Так, Культурно-історична комісія разом із відділом примітивної культури і народної творчості опублікувала дві книги тематичного збірника "Первісне громадянство та його пережитки на Україні" (К., 1926 — 1928), в яких вміщено історико-краєзнавчі розвідки. Позитивної оцінки заслуговує робота Комісії по складанню історико-географічного словника України, що протягом 1927 — 1931 рр. опублікувала чотири томи "Історико-географічного збірника", де вміщено матеріал з історичної географії, картографії окремих регіонів України від найдавніших часів до ХІХ ст.

Кілька цінних пам'яток з історії України періоду феодалізму опублікувала Археографічна комісія ВУАН. У 1921 р. до неї влилася Тимчасова комісія для розгляду давніх актів у Києві. Комісія видала три томи "Українського археографічного збірника" (К., 1926 — 1930), в яких знаходимо цінний матеріал з історії Києва, Волині, Полтавщини, а також три томи "Українського архіву" (К., 1929 — 1931, т. I, II, IV). В останньому вміщено такі писемні пам'ятки, як: "Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку", "Кадетська книга судових справ", "Генеральне слідство про маєтності лубенського полку". 1931 р. Археографічна комісія опублікувала в Києві "Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 — 1781 рр.)", наступного року — збірник документів "Цехова книга бондарів, стельмахів, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 рр.", в 1933 р. — "Переписні книги 1666 року".

У вивченні пам'яток археології різних регіонів України плідну роботу проводив Всеукраїнський археологіч-

ний комітет, що видав три частини “Хроніки археології та мистецтва” (К., 1930 — 1931), два випуски “Короткого звідомлення Всеукраїнського комітету за археологічні досліді року 1925/1926” (К., 1926 — 1927) і один том “Записок” (К., 1930). Комітет опублікував також ряд праць, де описано дослідження окремих археологічних пам’яток певних регіонів України⁵⁶.

Радянська влада намагалася підпорядкувати діяльність ВУАН своїм ідеологічним постулатам. Про це чітко зазначалося у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 25 серпня 1923 р. “Про стан преси на Україні”, в якій критикувалися ті українські історики, що “висвітлюють минулі сторінки історії України, уникаючи певного трактування останніх років революційної боротьби та останніх десятиліть на Україні”⁵⁷. Тобто комуністична партія уже з початку 20-х років намагалася звести роль українських учених до пропагандистів марксистсько-ленінської методології та прославлення діяльності більшовиків.

Новий удар українській науці було завдано в кінці 20-х років. Так, нищівної критики зазнали українські вчені на I Всесоюзній конференції істориків-марксистів (грудень 1928 р. — січень 1929 р.). Наукові дискусії, насильно нав’язані більшовиками в кінці 20-х — на початку 30-х років, призвели до деградації української науки, в тому числі пам’ятокознавства.

31 липня 1926 р. Президія Укрнауки затвердила “Інструкцію про порядок відання та розподіл робіт між інспектурою охорони пам’яток культури Укрнауки НКО та Археологічним Комітетом Української Академії Наук”⁵⁸. Згідно з нею охорона пам’яток культури, яка раніше покладалася Постановою ВУЦВК від 16.VI.1926 р. на НКО при Укрнауці, переходила до відання Українського Комітету охорони пам’яток культури та краєвої інспектури (при Укрнауці).

За стан збереження пам’яток відповідав інспектор Укрнауки та крайові інспектори. Український Комітет охорони пам’яток культури виступав науково-дорадчим органом при Укрнауці в справах охорони. Щодо крайових комісій охорони, то вони мали дорадче значення при крайових інспектурах. За “Інструкцією” Археологічний Комітет УАН не проводить безпосередньої адміністративної діяльності по охороні пам’яток культури, а виконує лише вищі науково-консультативні функції.

Щодо АН України загалом, то “у безпосередньому віданні ВУАНу залишається керування науково-дослідчою роботою в галузі вивчення пам’яток матеріальної культури в межах УСРР”⁵⁹.

Тобто органи радянської влади зводили діяльність українських учених, ВУАН загалом, тільки до обслуговування комуністично-радянської меншості (“виконує лише вищі науково-консультативні функції”), а розпоряджатися історико-культурною спадщиною, вирішувати її долю має право тільки партійно-державна влада. Ми сьогодні добре знаємо, що це призвело до масового нищення пам’яток архітектури, культових споруд, пам’яток історії.

Показовою в цьому плані є боротьба вчених ВУАН і, зокрема, Всеукраїнського археологічного комітету в 1930 р. за збереження пам’ятки світового значення — київського Михайлівського монастиря. 5 березня 1930 р. Всеукраїнський археологічний комітет звернувся до історично-філологічного відділу ВУАН з листом, що його підписали голова Всеукраїнського археологічного комітету академік О.П.Новицький і вчений секретар комітету П.Курінний. У листі зазначено, що постановою секретаріату ВУЦВК від 1 лютого 1930 р. на підставі клопотання Київського обласного виконавчого комітету ухвалено “закрити Михайлівську церкву у Києві і використувувати її як клуб”. Після прийняття цієї постанови адмінвідділ розпочав вилучення і ліквідацію культових речей із собору, серед яких були унікальні скарби. Вчені зазначали, що Золотоверхий Михайлівський собор у Києві, побудований 1108 р., з усім комплексом будівель собору, перебуває на обліку Народного комісаріату освіти як пам’ятник республіканського значення.

У 1929 р. Лаврський музей під керівництвом П.Курінного і професора І.В.Моргілевського розпочав дослідження Михайлівського Золотоверхого собору, планувалася така робота і в 1930 р.

Всеукраїнський археологічний комітет просить Історично-філологічний відділ ВУАН:

“1) Звернутися до ВУЦВК з проханням про передачу кол.головної церкви Михайлівського монастиря в тимчасове розпорядження Київ. кр. інспектури охорони пам’яток культури, як складову частину майбутнього державного заповідника “Київський Акрополь” (вся садиба Софіївського собору, Золота Брама, Георгіївська цер-

ква, Десятинна з сусідніми садибами Петровського і Трубецького, Андріївська та Трьохсвятська церкви і Михайлівський монастир).

2) Дати директиви всім ОВК про попереднє погодження справ з розбиранням або використанням для інших потреб культових споруд, що лічаються на обліку НКО, з Краєвими інспекторами охорони пам'яток культури.

3) Терміново заборонити розпочинати будь-які роботи, які б мали наслідком зіпсуття або загибель наукових та мистецьких пам'яток названої будови"⁶⁰.

18 квітня цього ж 1930 р. завідуючий Укрнауки Баран, учений секретар Українського комітету охорони пам'яток культури Тихий і П.Курінний (уже як директор Археологічного музею) звертаються до Народного комісаріату освіти України з листом: "Укрнаука просить не давати дозволу на перебудову головної церкви Михайлівського монастиря, що на обліку НКО як пам'ятка культури без погодження з Археологічним комітетом та відповідними висновками Уркнауки"⁶¹. В листі зазначається, що в приміщенні пам'ятки світового значення державні радянські органи планують розмістити студентський гуртожиток із проведенням відповідних перебудов. Отже, виникає загроза знищення унікальної мозаїки, фресок XII ст.

24 червня 1930 р. Баран, Курінний і заступник головного інспектора охорони пам'яток культури Кушнірук звертаються до Народного комісаріату освіти, Наркому внутрішніх справ, київського інспектора охорони пам'яток культури про необхідність порятунку цієї пам'ятки, яка разом із Софійським собором є пам'ятками світового значення. В листі зазначається: "Укрнаука просить Наркомвнусправ звернутися терміново до Київського ОВК з пропозицією скасувати своє клопотання про передачу під клуб головного храму монастиря та замість цього піднести до відповідних урядницьтв клопотання про передачу цієї будови Наркомосвіті (Археологічному комітетові) для культ-освітнього використання, яке повністю забезпечить збереження та наукове дослідження пам'ятника. План використання подасть Київська інспектура охорони пам'яток культури"⁶².

Як відомо, українським ученим, прогресивним діячам не вдалося врятувати Михайлівський Золотоверхий со-

бор. Його було знищено за розпорядженням вірних сталінців, фанатичних атеїстів.

Українські вчені, прогресивна громадськість, незважаючи на те, що репресивна машина ленінізму-сталінізму розпочала проти них свої дії (в 1930 р. було сфабриковано органами НКВС так званий процес над “Союзом визволення України”), намагалися врятувати українську історико-культурну спадщину. Показовим у цьому є діяльність Археологічного комітету ВУАН по врятуванню пам’ятки в Києві — “Орини”. Архівні документи зберегли прізвища тих, хто зруйнував цю унікальну русько-українську пам’ятку XI ст.

Ось як проходив процес нищення пам’яток. Як правило, питання вирішувалося партійними органами. Відтак справа передавалася відповідним радянським службам, що намагалися обґрунтувати нищення тієї чи іншої пам’ятки. При цьому часто мотивували це господарською необхідністю, опираючись на певну категорію фахівців. Тобто інтенсивно проводилась підготовка громадської думки.

Перед нами лист Київської міської ради (відділ комунального господарства) від 3 жовтня 1931 р. до Археологічного комітету УАН. Його підписали завідуючий міськомгоспу Рижков і завідуючий бюропромислового планування Малишев: “За матеріалами, що розробляються для проекту планування м.Києва, передбачається надати певного значення вулиці Короленка, як важливій транспортній (автомобільній і трамвайній) магістралі. Істотною перешкодою до цього являється Орининський пам’ятник, що його поставлено дуже невдало на розі Орининської та Короленківської вулиць”⁶³.

У зв’язку з цим, вважають новостворені радянські діячі Рижков і Малишев, пам’ятник зберегти не вдасться. Далі зазначається, що з цього приводу “особливо тлумачити не доведеться”, бо він не являє собою ніякого інтересу (характер кладки, він не є частиною якогось храму і т.д.). Завершується лист пропозицією: “Якщо на думку Комітету, пам’ятник все ж таки треба зберегти, то вважаємо єдиним шляхом до цього перенесення пам’ятника в інше місце, хоча б і поблизу, наприклад, на площу коло Георгієвської церкви, а ще краще, в садибу Софіївського собору або Десятинного храму”⁶⁴.

Та це був лише маневр. Партійні і радянські органи уже винесли вердикт. І не дають ніякого результату роз'яснення академіка О.Новицького, пам'яткознавців П.Курінного, В.Барвінок на ім'я Київської міськради: "В справі питання про перенесення Оринінського пам'ятника з вул.Короленка на інше місце цим Всеукр. Археолог. К-тет повідомляє, що зазначений пам'ятник єсть не нова, а дійсно старовинна частина будівлі часу Ярослава крім покрівлі і входить до комплексу пам'яток Київського Акрополя. Тому Арх. К-т вважає за потрібне зберегти Оринінський пам'ятник на сучасному його місці"⁶⁵. Але радянська дійсність брала своє. Вночі 26 — 28 березня 1931 р. унікальна русько-українська пам'ятка XI ст. була знищена. Архівні матеріали зберегли ім'я перевертня, який безпосередньо керував знищенням цієї унікальної пам'ятки. Це ім'я назвали О.Новицький і П.Курінний в листі до Сектору науки ВУАН: "Заслухавши копію листа Київської Краєвої Інспектури Охорони пам'яток Культури з 29 березня ц.р. за № 179 до Київської Обласної Прокуратури в справі злочинного знищення так званого "пам'ятника Орини" XI в. в Києві, Всеукраїнський Археологічний Комітет на засіданні 1-го квітня ц.р. ухвалив:

"Констатуючи, що не дивлячись на енергійні заходи Київської Краєвої Інспектури охорони пам'яток Культури до охорони так званого пам'ятника Орини XI в. від руйнації, останній таємно та злочинно знищено протягом 26 — 27 — 28-го Березня цього 1931-го року.

Вважаючи, що руйнація пам'ятника Орини до щенту знищила цінну рештку пам'ятника матеріальної культури XI в., при чому це було зроблено всупереч висновку по цій справі Всеукраїнського Археологічного Комітету, забороні Київ. Кр. Інс-ри Охор. Пам. Культури і навіть в порушенні відповідного законодавства.

Визнати, що робота по знищенню пам'ятника Орини проводилась раптово уночі і в таких умовах, що не давала ніякої можливості перевести будь-які наукові досліді та фіксацію пам'ятника, тим більш, що керівник руйнації пам'ятника т.Зінгаренко (співробітник Комбунду) не допускав наукових робітників навіть до огляду місця пам'ятника.

Нарешті зазначити, що злочинна руйнація пам'ятника Орини на очах Всеукр. Археол.Ком-ту та Київ.Кр.Інсп. Ох.Пам.Культури всупереч усім заходам, що до його

охорони являється загрозливим прецедентом і для інших пам'яток матеріальної культури.

Крім того, констатувати, що перевозка матеріалу із зруйнованого пам'ятника на грузовиках та складання каміння з пам'ятника під мурами Київської Софії призвело до струсів мурів Софії і цим загрожувало цілості мозаїк Софії, що місцями відстали від ґрунту мурів.

Тому просити сектор науки НКО вжити найрішучих заходів до притягнення злочинців по руйнуванню пам'ятника Орини до відповідальності. Повідомляючи про зазначене і маючи на увазі, що справа із знищенням пам'ятника Орини XI-го в. має принципове значіння і надалі може бути небажаним прецедентом, Всеукр. Арх. Ком-т просить Сектор Науки Н.К.О. вжити аналіришучих заходів до притягнення винних в злочинному знищенню пам'ятника Орини до права.

Голова ВУАК'у. Академік *О.Новийський*.
Вчений секретар *П.Курінний*¹⁹⁶⁶.

Перед нами унікальний документ, який розкриває технологію радянської влади по нищенню історико-культурних скарбів українського народу. Очевидно, настане ще такий час, коли в Україні буде видана "Чорна книга", куди ввійдуть прізвища тих, хто нищив історико-культурну спадщину. Серед них і має бути ім'я Зінгаренка. Так новонароджені ідеологи ленінсько-сталінського гатунку намагалися утвердитися в новій соціалістичній імперії.

О.Новицький і П.Курінний згадують про копію листа Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури від 29 березня 1932 р. за № 179 до Київської обласної прокуратури. Цей документ зберігся і опублікований в журналі "Пам'ятки України" (1989. — № 4. — С. 34). В ньому, зокрема, зазначається: "Під час робіт в ніч на 28 березня було знайдене давнє поховання чи частину його, але й воно було зруйноване без наукового дослідю, а випадково присутнього при цьому вченого охоронця Києво-Кирилівського державного заповідника т.Олександрова не було навіть допущено для обслідування знахідки. Знайдені речі на очах т.Олександрова унесла якась невідома йому особа, що брала участь в руйнації пам'ятки. Речі, що їх знайдено під час робіт, давня пам'ятна металюва дошка та художня чавунна огорожа перебувають невідомо де... Беручи до уваги

важливий та принциповий характер справи, Інспектура просить призначити судові засідання в показовому порядкуві”.

Ніякого суду не було, ніхто не поніс покарання. Долю унікальної пам'ятки вирішили більшовицько-радянські органи, а провели її в життя руками комунальників. Щоб оцінити цю втрату для українського народу, згадаймо слова Нестора: “У рік 6545 (1037). Заложив Ярослав город-великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої Богородиці... Після цього (він звів) монастир святого Георгія (Побідоносця) і (монастир) святої Орини”^{66*}.

Серед нових академічних установ, що в 20 — 30-х роках зробили посильний внесок в збір, вивчення і збереження пам'яток народної творчості, була Етнографічна комісія УАН. Вона розпочала свою діяльність 20 квітня 1920 р. як відповідна секція українського наукового товариства⁶⁷. У листопаді цього ж року створено президію секції, головою якої було обрано українського етнографа, літературознавця, академіка А.М.Лободу, а його заступником — музикознавця К.В.Квітку. З 1924 р. секретарем секції обирається археолог, літературознавець, етнограф, доктор філологічних наук (з 1966 р.) В.П.Петров.

У червні 1921 р. Етнографічна секція увійшла до складу УАН, стала її структурною одиницею. З 1925 р. секцію перейменовано на Етнографічну комісію УАН. Її незмінним головою по 1930 р. був академік ВУАН А.М.Лобода. На 1925 р. Етнографічна комісія налічувала 24 співробітники, на 1 січня 1929 р. — 31 і 1200 кореспондентів⁶⁸.

До Комісії входили відомі вчені, письменники, етнографи, композитори, краєзнавці, а також археолог, етнограф, мистецтвознавець, академік УАН (з 1919 р.) М.Ф.Біляшівський. Уже з 80-х років XIX ст. М.Ф.Біляшівський почав вивчати пам'ятки археології періоду неоліту, трипільської культури, скіфської та слов'янської доби. Великі його заслуги в проведенні розкопок

*

Як відомо, монастир святої Орини (велика церква жіночого монастиря) була споруджена на честь патронеси дружини Ярослава Інгігерди (після хрещення Орини, Ірини).

літописного міста Родня на Княжій горі неподалік Канева.

Він — активний учасник підготовки і проведення археологічних з'їздів, член редакції журналу “Киевская старина”, редактор збірника, потім журналу “Археологическая летопись Южной России”. Очолюваний ним Київський історичний музей (1902 — 1923) зібрав цінну колекцію пам'яток українського мистецтва, що налічувала понад 30 тис. експонатів⁶⁹. Велика заслуга в цьому й завідуючого відділом історичного побуту та народного мистецтва музею Д.М.Щербаківського, який збирав і вивчав цю колекцію⁷⁰. Співробітничали в Комісії письменниця О.Косач (Пчілка), композитори П.Демуцький, Л.Ревуцький, музикознавець М.Грінченко (дружина відомого етнографа, письменника Б.Д.Грінченка), Є.Тимченко, археолог М.Рудинський, історик та археолог В.Ляскоронський.

1927 р. дійсним членом Етнографічної комісії стала С.М.Терещенко, засновниця художньої школи ім.Т.Г.Шевченка, при якій діяв краєзнавчий музей у Звенигородці⁷¹. Відомі праці Софії Терещенко в галузі етнографії: “Весілля в селі Попівці”, “Чумаки на Звенигородщині”. У рукописних фондах Комісії зберігся оригінал праці “Чумаки на Звенигородщині”, її доповнюють 18 зарисовок, виготовлених молодшим братом К.М.Терещенком⁷². Він був автором кількох пам'ятників Т.Г.Шевченку, споруджених в Україні. Багато років життя С.М.Терещенко присвятила написанню праці “Фольклор Шевченкових місць”, рукопис якої загубився в роки Великої Вітчизняної війни.

У роботі Комісії брали участь історики П.Г.Клепатський, В.І.Щербина, В.Л.Модзалевський, Д.І.Яворницький. Співробітничали з нею й молоді композитори Л.М.Ревуцький, П.О.Козицький, поет М.Т.Рильський, академік УАН (з 1919 р.) В.М.Перетц, етнограф та літературознавець-славіст К.О.Копержинський, художник і педагог Ф.І.Кричевський та інші діячі науки і культури.

Етнографічна комісія з самого початку в своїй діяльності спиралася на широку мережу аматорів-краєзнавців, або, як їх тоді називали, кореспондентів. Так, уже на другий рік існування Комісія мала 180 кореспондентів за межами Києва, в 1927 р. — більше 500, в подальшому їх число збільшилося до 4 тис.⁷³

Хто ж ці пристрасні збирачі пам'яток народної творчості та історико-краєзнавчого матеріалу? Відповіддю на поставлене питання може бути лист аматора-краєзнавця Н.Дмитрука на ім'я секретаря Комісії В.П.Петрова, від 20 грудня 1926 р.⁷⁴ У ньому поряд із розробленою автором "Програмою до збирання матеріалів про голод 1921" надіслано кілька адрес людей, які хотіли б бути кореспондентами Комісії. Серед них учителі, бібліотекарі, активісти села. Серед кореспондентів автор називає два краєзнавчих гуртки в Прилуках; етнографічний гурток Житомирського педтехнікуму та краєзнавчий музей в Славуті Шепетівського округу. Отже, кореспондентами Етнографічної комісії були як окремі особи (вчителі, студенти, селяни, робітники, співробітники музеїв, клубів, бібліотек та інших культосвітніх установ), так і колективні кореспонденти (краєзнавчі, етнографічні, історико-краєзнавчі музеї, товариства, гуртки тощо). У цьому ж листі Н.Дмитрук повідомляв Етнографічну комісію, що він хоче заснувати в Коростені етнографічне товариство, а в селах Коростенщини мати кореспондентів⁷⁵.

Багато аматорів — кореспондентів Комісії, згодом стали відомими краєзнавцями, письменниками та етнографами (М.Рильський, І.Гурин, І.Танцюра, О.Кривицький, Ю.Виноградський, І.Равчук та ін.). "Зібрати такий величезний матеріал... одній людині чи кільком було б дуже важко, не під силу це і всій комісії. Таку роботу комісія може провести тільки за допомогою свідомого люду на місцях, який активно візьметься за культурне будівництво, захоче взяти участь у тій величній культурній праці, що її розгорнула Академія наук"⁷⁶. Таким було звернення Комісії до вчителів, школярів, студентства, культпрацівників. Починаючи з 1925 р. Комісія періодично проводила роботу по створенню широкої мережі кореспондентів у республіці, публікуючи аналогічні звернення як у своїх, так і в інших періодичних виданнях⁷⁷. Кореспондентом міг бути кожний, хто виявить бажання збирати етнографічні та краєзнавчі пам'ятки для Комісії.

На той час кореспонденти на місцях відчували гостру нестачу паперу, конвертів. З цього приводу один із них писав до Комісії: "Прохаю надіслати мені паперу... Коли ви не надішлете паперу, я не матиму змоги писати"⁷⁸. Відтак для нас стане зрозумілим значення постанови

Раднаркому УСРР від 9 березня 1923 р., згідно з якою все листування та пересилання зібраних матеріалів здійснювалося безкоштовно.

Етнографічна комісія основну роботу проводила на ниві української етнографії та фольклористики: здійснювалось наукове дослідження духовної і матеріальної культури, традиційних звичаїв та обрядів, вірувань, народно-побутового календаря; проводились записи легенд, пісень; вивчалось народне житло, господарські знаряддя, ремесла тощо⁷⁹. Діяльність Комісії певною мірою знайшла висвітлення в працях К.Г.Гуслистого, Г.П.Березовського, С.М.Музиченка, С.З.Заремби⁸⁰.

Етнографічна комісія мала свої друковані органи — “Етнографічний вісник” (вийшло десять випусків, 1925 — 1932 рр.) та “Бюлетень” (№ 1 — 16). Заслугує схвалення рубрика “Огляд, критика й бібліографія”, де друкувались огляди та рецензії на найбільш актуальні історико-краєзнавчі видання. Сучасний журнал “Народна творчість та етнографія” є спадкоємцем “Етнографічного вісника”, продовжувачами якого свого часу були журнали “Український фольклор” (1937 — 1939), “Народна творчість” (1939 — 1941), “Наукові записки” (1947 — 1957).

Важливою справою у розвитку пам'яткознавства на той час було видання Етнографічною комісією “Бюлетеня”, який виходив окремими збірками. “Бюлетень” популяризував методика збирання пам'яток народної творчості, орієнтував на точність та повноту збору матеріалу. “Кореспондент повинен дбати, щоб його описи були точними й вірними. Інакше його праця марна, а запис не тільки нічого не вартий, а ще й шкідливий для науки”⁸¹, — так свідчилось в одній із рекомендацій кореспондентам. Комісія видавала окремими виданнями програми “Для збирання пісень”, “Для збирання оповідань, казок, переказів і прислів'їв”, інструкції для шкільного краєзнавства, в тому числі вивчення пам'яток краю.

Етнографічна комісія, як зазначалося у повідомленні про її діяльність, “має за своє завдання провадити планомірну й систематичну, науково-дослідну працю, допомагати розвиткові нових осередків для дослідження... селянського й міського побуту та усної народної творчості, збирати відповідний матеріал”⁸². Щодо збору відповідного матеріалу, в тому числі архівного,

то в цьому плані Комісія проводила плідну роботу, завдяки чому до нас дійшли цінні архівні джерела.

Безумовно, Комісія збирала в переважній більшості етнографічні пам'ятки. Зокрема, до 1925 р. вона придбала ряд колекцій і збірок українських етнографів XIX — початку XX ст., рукописи О.Бодяньського, П.Лукашевича, Б.Грінченка, архіви С.Носа (понад 70 томів), І.Рудченка, Я.Новицького, П.Мартиновича, В.Білозерського, А.Рубця⁸³.

Робота членів Комісії вийшла далеко за рамки етнографії, тому зібраний нею матеріал певною мірою становить науковий інтерес для істориків, пам'яткознавців. Так, у 20-х роках Етнографічна комісія збрала значний архівний матеріал про Устима Кармалюка — українського народного героя, організатора й керівника антифеодальної селянської боротьби на Поділлі в першій половині XIX ст. Майже весь матеріал увійшов до збірника документів, виданого 1948 р.⁸⁴ Деякі пам'ятки видані з оригіналів, інші з копій, списків, що не завжди були повними. Одну з таких неповних копій документа упорядники помістили у збірник — це протокол суду (березень 1828 р.) над Кармалюком і одинадцятьма його соратниками в першому департаменті Подільського суду. У рукописних фондах Комісії нам вдалося виявити повну копію протоколу, зроблену 1826 р., а в 1929 р. аматором Ярошевичем переданої до Комісії⁸⁵. Цей документ заслуговує детального вивчення.

У фондах Етнографічної комісії зберігся оригінал купчої грамоти “Выпись из крепостной Полтавского нотариального архива книги по Хорольскому уезду за 1910 год”⁸⁶. Даний документ цінний з точки зору вивчення соціально-економічної історії Полтавщини.

Науковий інтерес становить рукопис бібліографічного покажчика А.А.Требіна “Опыт систематического каталога украинских рукописей XI — XIX вв. (1911 — 1913 pp.)”⁸⁷. Уклав його автор не тільки на основі опублікованих згадок і описів, а й на підставі особистого вивчення рукописних матеріалів в архівах. Багато з цих рукописів не збереглося, тому описи у покажчику А.А.Требіна досить цінні. Так, у покажчик включено рукописи, що знаходилися в архівосховищах України, Молдавії, Росії, Польщі, Литви. Зокрема, автор повідомив цікавий факт — про те, що у Віленській публічній бібліотеці знаходилася рукописна пам'ятка “Описание

бунта Гонты и Железняк” на 372 аркушах. Доля цього та інших документів невідома, тому покажчик А.А.Требіна може стати відправною точкою у їх виявленні.

Спогади, щоденники, листування діячів культури, науки, держави — це також важливі історичні пам'ятки, що розкривають як загальні суспільні процеси, так і їх окремі аспекти. У фондах Етнографічної комісії зберігаються спогади академіка ВУАН В.М.Перетця про А.М.Лободу⁸⁸, які вчений написав 1931 р., у рік смерті А.М.Лодоби. Про Л.М.Лободу в тому ж році написала і його учениця С.Щеглова⁸⁹. Ці спогади написані в формі некролога, що, будучи своєрідною формою мемуарів, належать до біографічного жанру.

До двадцятої річниці демократичної революції 1905 — 1907 рр. в Російській імперії Етнографічна комісія розіслала по містах і селах республіки листи за підписом голови Комісії А.М.Лободи і секретаря В.П.Петрова “Із закликом до вчителства, культполітосвітних робітників, ліквідаторів неписьменності, робкорів та сількорів і до всіх громадян”. У них містилося прохання про надання допомоги Комісії в справі збирання пам'яток про революцію 1905 — 1907 рр.⁹⁰ Пропонувалося спогади, записані від населення, а також особисті перекази, пісні, прислів'я та інші матеріали, що стосувались першої російської революції, надсилати до Етнографічної комісії. Завдяки проведеним заходам на адресу Етнографічної комісії уже в 1926 р. почали надходити писемні пам'ятки. Найбільшу вартість становлять спогади учасників тих подій. Спогади було написано авторами власноручно, або ж їх записували аматори-краєзнавці, учасники пошукових історико-краєзнавчих експедицій, студенти, вчителі. Так, аматор-краєзнавець А.Євсевський надіслав повідомлення “Етнографічна праця на Лохвиччині”, яке містить спогади про суспільно-політичне життя в Лохвиці в дореволюційні часи⁹¹. Тут наведені факти й про культурне життя Лохвиці в 20-х роках, про діяльність П.І.Стодоли, біографа українського письменника А.Ю.Тесленка, художника О.Г.Сластіона по утворенню музею в Миргороді.

Член краєзнавчого гуртка при Драбівській школі на Чернігівщині Ф.Волосина 5 грудня 1925 р. зробив запис спогадів жителів Драбова про події 1905 р.⁹². В ньому наведено важливі факти про боротьбу робітників Драбівської паперової фабрики. Аналогічний спогад 25

травня 1927 р. записали Демидов і Білоус від 72-річного Кузьми Куті в селі Погребняки на Лубенщині⁹³.

Цікавий матеріал і про революційний рух студентів 1905 р. надійшов до Етнографічної комісії. Це були спогади, записані 16 травня 1925 р. у селі Вонячино Літинського району Вінницького округу у 39-річного вчителя М.А.Хілінського⁹⁴. Навчаючись в Кам'янці-Подільському на педагогічних курсах, М.А.Хілінський брав активну участь у революційних виступах студентства проти царизму в 1905 р.

В окрему групу слід виділити щоденники учасників революційних подій, які в силу своєї специфіки набувають значення першоджерел. Із тих, що зберігаються у фондах Етнографічної комісії, необхідно згадати "Щоденник" М.М.Погорняна⁹⁵. Його було надіслано 2 червня 1927 р. із села Тілігуло Березанського району на Одещині. Як зазначав М.Погорнян, свій "Щоденник" він почав писати з 1918 р. Щодо подій 1905 р., то спогади про них він записав від сучасників, зокрема від Петра Лопуленка, якому в 1927 р. було 112 років.

Як свідчить "Щоденник" М.М.Погорняна, 1905 р. у селі Ташино було створено організацію Російської соціал-демократичної робітничої партії. Незабаром її було розгромлено, а в село введені царські війська, які жорстоко розправилися з селянами.

Автор називає прізвища членів організації, які за революційну діяльність були заслані до Карелії, інші розстріляні. 1914 р. в селі виникла нова підпільна революційна організація. З початку німецької інтервенції й прибуттям у село карателів знову почались розправи: накладено контрибуцію (26 тис.золотом), яку необхідно було зібрати в триденний строк; сотні селян, зігнаних на майдан, побито шомполами і дротяними нагайками. Деяких селян спалено, інші померли від побоїв, а 18 чоловік відправлено до Німеччини.

М.Погорнян повідомляє й про те, що в березні 1919 р. з 350 селянських дворів села Ташино відправлено 300 чоловік в 403-й Румунський стрілковий полк Червоної Армії. Нерідко наведені в спогадах факти є єдиним матеріалом, що висвітлює дану подію. В такому випадку слід мати на увазі, що основним джерелом спогадів, щоденників, мемуарів є пам'ять учасників, а це не завжди об'єктивна і точна інформація. Тому перехресна перевірка спогадів з точки зору різних впливів, наша-

рувань на них обов'язкова. Цей факт засвідчує, якими способами більшовики "формували" Червону Армію.

Етнографічна комісія часто відправляла на місця тематичні програми, анкети, з яких аматори-краєзнавці дізнавалися, як треба збирати відповідний матеріал. Іноді такі програми розробляли місцеві краєзнавці. Так, в 1921 р. В.Г.Кравченком, відомим українським етнографом і письменником, одним із засновників Товариства дослідників Волині, була розроблена детальна програма ("Етнографічна програма"), яка включала цілий комплекс питань⁹⁶. З 1920 по 1934 р. В.Г.Кравченко очолював етнографічний відділ Волинського народного музею в Житомирі, де було зібрано пам'ятки етнографії, що становлять значну наукову цінність⁹⁷.

Крім проблем, пов'язаних із уявленнями людей про природу, всесвіт, у ній розглядалися питання адміністративно-територіального поділу, топоніміки, будівництва жител, культових споруд, палаців, печер, курганів, городищ, планування поселень. Пропонувалося вивчення соціально-економічного становища села, зокрема видів народних промислів тощо.

В.Г.Кравченко є автором ще кількох програм-анкет, що містять щедрий матеріал для пам'яткознавства: "Селища й садиби та їх розвиток", де ставилися питання про історію виникнення села, типи забудов, опис вулиць; "Обстеження торжища", що передбачало вивчення економіки, торгівлі; "Загальна програма для вивчення села"; "Народна хліборобська техніка"; "Програма до збирання відомостей про чеських колоністів на Україні"⁹⁸ тощо.

Істориком та археологом В.Г.Ляскоронським було розроблено "Програму для збирання відомостей про чумаків" (1925)⁹⁹, де він зосередив увагу на чумацьких поселеннях, ватагах, шляхах їх промислу, побуту, традиції. Чумацтво і лоцманство стали об'єктами дослідження у 20-х роках багатьох членів Комісії. Залишки таких професійних об'єднань, як чумацтво і лоцманство, в Україні ще існували в 20-х роках ХХ ст. Автори для написання історико-краєзнавчих розвідок з питань чумацтва та лоцманства зверталися перш за все до архівних пам'яток, залучаючи при цьому й матеріали польових досліджень (експедицій) останніх років. Як наслідок колективної праці істориків-краєзнавців слід

розглядати збірник статей з історії чумацтва та лоцманства¹⁰⁰.

Писали про чумацький промисел А.І.Димінський (“Описание чумацкого промысла Киевской губернии и Звенигородского уезда...”), Н.І.Букатевич (“Чумацтво в першій половині XIX ст. За архівними матеріалами”)¹⁰¹, Я.Риженко (“До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст.”)¹⁰². Причому, член Одеської комісії краєзнавства Н.І.Букатевич, вивчаючи чумацькі пісні, видав в Одесі історико-етнографічні нариси про чумаків¹⁰³. Серед праць членів Комісії по історії пам’яток науки і техніки необхідно назвати “Рибальчі заводи на Низу Дніпра” академіка Д.І.Яворницького¹⁰⁴.

Етнографічна комісія надавала великого значення залученню школярів до краєзнавчо-етнографічної роботи. Так, в 1919 р. С.Реліцький, в подальшому член Етнографічної комісії, взявши за основу програму Чернігівської губернської вченої архівної комісії, розширив її і рекомендував як підручник з історії для шкільної молоді¹⁰⁵. У зверненні до вчителів та учнів автор писав, що царизм робив усе, “щоб ми не знали себе, свій край, своїх людей... і тільки 1917 рік — велика історична епоха накладає на нас і великий обов’язок — пізнати себе, свій край, свій люд, зацікавитися їм, його історією, його старовиною”¹⁰⁶. Тут, зрозуміло, що автор мав на увазі не більшовицький переворот, а лютневу революцію в Російській імперії і відновлення української держави.

Він пропонував новий підхід до виховання національно свідомого українця, що передбачало і вивчення пам’яток історії краю, археології, етнографії, мови, культури загалом.

Важливим завданням було виховання підростаючого покоління, школярів, а тому цій проблемі Етнографічна комісія надавала особливого значення. Підтримуючи тісні творчі контакти з багатьма вузами, технікумами й школами, вона дбала про те, щоб в педагогічних вищих та середніх навчальних закладах проводився “краєзнавчий практикум”, тобто читався спеціальний курс з краєзнавства, а отже, і пам’ятокознавства. Цей намір частково був здійснений. 1928 р. за участю і при підтримці Комісії активно велася краєзнавча робота в Мринському, Новомосковському, Ржищівському, Старобільському, Червоноградському та інших педтехнікумах, у багатьох школах республіки. Так, плідно працювали краєзнавчі

гуртки при трудових школах — Бородянській, Броварській, Васильківській (Київський округ), Корюківській (Конотопський округ), Худоліївській (Лубенський округ) та ін. Серед гуртків, що найактивніше працювали в цей час, названі комарівський і хорольський при народному музеї, серед музеїв — Артемівський, Дніпропетровський, Звенигородський, Роменський, Хорольський, Харківський та Черкаський¹⁰⁷.

Історико-краєзнавчі та етнографічні гуртки, організовані в школах, технікумах, вузах, проводили експедиції по збору пам'яток народного мистецтва, побуту, етнографії і часто надсилали їх до Комісії.

Таким чином школи, технікуми, вузи вступали в творчий зв'язок з академічними установами й ставали, певною мірою, однією з ланок спільного процесу наукового дослідження. Зібрані ними пам'ятки історії, етнографії ставали першоосновою для майбутніх наукових праць. Тобто краєзнавча робота в школах та інших навчальних закладах пробуджувала й розвивала в молоді потяг до пошуково-дослідницької діяльності.

Етнографічна комісія підтримувала постійні контакти з краєзнавчими гуртками шкіл, вивчала досвід деяких із них. Так, в "Бюлетені" Комісії за 1930 р. розповідалось про літературний гурток при Броварській трудовій школі ім.І.Франка¹⁰⁸. Протягом чотирьох років гуртківцями було зібрано матеріал про походження назв ряду сіл району, записані історичні пісні, звичаї, казки, легенди, відомості про народний календар, народну метеорологію.

Члени краєзнавчого гуртка Васильківської районної трудової школи збирали різноманітний краєзнавчий матеріал, вивчали й аналізували його і в результаті створили карти району, зробили малюнки зовнішніх будівель, одягу, культових споруд. Юні краєзнавці написали історичні нариси про Васильків та декілька сіл району, в яких висвітлили такі питання: географічне розташування села, походження назви, план населеного пункту, густота населення, економіка, школа й культурне життя на селі, пам'ятки історії, архітектури, побуту тощо.

Етнографічна комісія намагалася спрямовувати діяльність шкільних краєзнавчих гуртків, виходячи з їх навчальних програм. Тому програми, що їх розсилала Комісія, були тісно пов'язані з шкільним навчальним

курсом. До нас дійшло кілька анкет-програм, підготовлених членами Етнографічної комісії спеціально для школярів¹⁰⁹. В результаті школярі та студенти збирали іноді досить цінні історико-краєзнавчі матеріали.

В кінці 20-х — на початку 30-х років КПРС посилює свій наступ на українську національну культуру, науку. Відбувалася насильницька колективізація, а практично — знищення українського села як національної основи буття українського народу. Ці антинародні дії вимагали всілякого уславлення, потребували пропагандистських акцій.

Цьому повинен був прислужитися і Кабінет по вивченню радянського села, що виник при Етнографічній комісії. В “Хроніці” Комісії за 1930 р. зазначалося, що необхідно створити “спеціальну установу, яка розгорне свою діяльність навколо вивчення колгоспного руху, процесів переходу на соціалістичні форми господарювання на селі взагалі, економіки радянського села, класової боротьби та нового побуту”¹¹⁰. І це відбувалося в той час, коли сотні тисяч українських селян висилали до Сибіру, в Казахстан, заганяли в концтабори, розстрілювали.

Для участі в роботі планувалося залучити економістів, агрономів, юристів, а також краєзнавців-аматорів на місцях, які б співробітничали з місцевими радянськими державами, громадськими, освітніми й науковими установами. Уже в 1930 р. Комісія намітила створення в кожному окрузі дослідної станції Кабінету по вивченню радянського села. Передбачалося, що Кабінет буде мати свій друкований орган (“Радянське село”), а результати вивчення окремих сіл публікувати в спеціальних монографіях.

Особлива роль у роботі Кабінету по вивченню радянського села відводилася школам. Саме учні під керівництвом учителів збирали матеріал, що мав стати основою написання історії сіл трагічного радянського періоду (колективізації). Завдяки такій роботі у фондах Комісії накопичувались цінні матеріали, що розкривають методи сталінської колективізації. Так, учні Почапинської семирічної школи на Вінниччині надіслали до Комісії зібраний і записаний ними матеріал із питань землеробства, народного календаря (1929 — 1930)¹¹¹. У 1928 р. бюро краєзнавчого музею Оргінської залізничної трудової школи Дніпропетровського округу на-

діслало до Етнографічної комісії історичний нарис “Історія села Одинківка”¹¹². В листі учні — аматори шкільного музею — писали, що вони вивчили історію, економіку та побут не тільки Одинківки, а й дванадцяти навколишніх сіл, склали географічну карту району тощо. Частина рукопису краєзнавчого музею Оргінської залізничної трудової школи, яка збереглася, засвідчує, що школярі дуже ретельно вивчали пам’ятки рідного краю.

Описи сіл свого краю, в тому числі культових споруд, палаців, прислали до Комісії також слухачі Новомосковських українських курсів Дніпропетровської області¹¹³. Так, студент Іван Пашко у розділі “Країнознавство”, що тоді часто розумілося як “краєзнавство”, зробив опис села Богата. Автор навів цікавий фактичний матеріал, який стосувався дореволюційного села і 20-х років ХХ ст.¹¹⁴. Студент Олесь Шуляк в 1925 р. зробив опис села Губиниха Новомосковського району¹¹⁵, зберігся й опис села Байбаківці на Полтавщині, дані про його економічний розвиток¹¹⁶.

Рукописи Етнографічної комісії містять ряд унікальних матеріалів з історії насильницької колективізації. Їх збирали місцеві аматори-краєзнавці (вчителі, сількори) у відповідь на анкети-програми, що надходили в села від Комісії за розпорядженням партійних комісарів. Так, 21 квітня 1929 р. аматор-краєзнавець Х.А.Дибба надіслав до Комісії історію створення комуни “Перше Травня” в селі Насташках Рокитнянського району на Білоцерківщині¹¹⁷. У 1930 р. жителі села Лукашівка Криво-Озерського району Першотравневого округу (Одещина) П.В.Болавка і С.П.Змієко описали історію комуни “Спільна праця”¹¹⁸. З 560 сімей у 1929 р. до неї входило всього 88, у березні 1930 р. з комуни вийшло 52 сім’ї середняків. Уже це повідомлення становить неабиякий інтерес і підтверджує ту очевидну істину, що український народ не сприймав більшовицької колективізації, вона була для нього антиподом.

Як відомо, ЦВК та РНК СРСР 1 лютого 1930 р. прийняли постанову “Про заходи по зміцненню соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркульством”, якою законодавчо була оформлена державна політика ліквідації куркульства на селі як класу, тобто знищення справжніх господарів села.

Певної уваги заслуговує рукопис монографічного дослідження Мар'янівської скляної гуті (1931)¹¹⁹ — як пам'ятки науки і техніки. Працю (172 сторінки машинопису з ілюстраціями) підготував сектор науки Волинського державного науково-дослідного крайового музею в складі аспіранта, вчителя та студентів житомирських кооперативного й керамічного технікумів під керівництвом В.Г.Кравченка. В історико-краєзнавчому нарисі Волинського музею широко використані документи, розповіді робітників. Дане дослідження було проведене у відповідь на постанову ЦК ВКП(б) від 10 жовтня 1928 р. про необхідність написання історії фабрик і заводів¹²⁰.

У 30-х роках Етнографічна комісія заохочувала краєзнавців на місцях вивчати як історію заводів і фабрик, так і побут робітничого класу. 1931 р. Комісія розіслала “Програму для вивчення побуту робітників”, в якій зазначалося: “Вивчення побуту робітництва має значення для історії робітничого класу тим, що воно оживляє її сторінки конкретним побутовим матеріалом, який часто-густо гине й розпорошується. У вивченні робітничого побуту провідним завданням буде визначати ті зміни, що відбуваються у житті робітництва від початку пролетарської революції”¹²¹.

У програмі наголошувалося на потребі досліджень фабрично-заводських підприємств, освітніх установ, профспілкових організацій. Комісія ставила завдання вивчати історію заводів, фабрик, побут робітників не тільки науково-дослідними установами, дослідниками-професіоналами, а й самими робітниками. З цією метою пропонувалося створення гуртків для вивчення робітничого побуту, ведення щоденників самими робітниками, робкомами, робписьменниками.

Побут робітників окремих підприємств рекомендувалося вивчати за трьома основними розділами: побут виробничий, хатній (приватний, тобто сімейний), громадський. Ставилось завдання вивчати побут і сучасний, і минулий, до 1917 р.

Пропонувалися і такі теми: роль жінки-трудівниці в робітничому колективі (до і після 1917 р.), питання трудової дисципліни (“Чорна дошка”), соцзмагань, ударних бригад тощо. Наголошувалося на потребі досліджувати громадське, політичне життя, санітарні та гігієнічні умови родинного побуту. У програмі для крає-

знавців-аматорів рекомендувалося досліджувати історичні пам'ятки фабрично-заводських архівів, фабричної та лікарняної інспекцій, колишнього міського самоуправління та ремісницької управи, профспілки, фабкому, трудової сесії судів, відділу охорони праці, відділу охорони здоров'я та ін.

Виконуючи постанови КПРС, Етнографічна комісія основну увагу з 30-х років зосередила на вивченні історії, побуту робітничого класу. Марксистський лозунг "Пролетарі всіх країн, єднайтеся", взятий на озброєння партією, став домінуючим у радянському суспільстві.

До складу Етнографічної комісії входили також Кабінет національних меншин (тоді називали меншостей), що вивчав історію, побут, культуру, фольклор гагаузів, болгар, євреїв, німців, греків, вірменів, чехів, поляків та інших народів, що проживали в межах України, а також Кабінет музичної етнографії, який вивчав музичний фольклор. Кабінет національних меншин "повинен був вивчати всі економічні, етнографічно-побутові й культурні особливості національних меншостей України, їх мову з діалектами, історію"¹²². В його завдання входило також складання історико-краєзнавчої бібліографії національних меншин, описання їх життя в Україні, організація "Архіву національних меншостей", створення "Музею національних меншостей". Організаційно Кабінет оформився тільки в 1929 р., хоча робота в цьому руслі проводилася значно раніше.

Але більшість із названих починань Кабінету національних меншостей, в зв'язку із його подальшими структурними змінами, не здійснилися. Щоправда, ряд наукових розвідок про історію чеських і грецьких поселень в журналах "Краєзнавство", "Червоний шлях" та інших періодичних виданнях було опубліковано. Був зібраний і певний історико-краєзнавчий матеріал, писемні пам'ятки. Наприклад, і до сьогодні не втратив свого значення рукописний історичний нарис Г.Ілюченка "Класове розшарування німецької колонії "Анети"¹²³. Це фактично стисла історія німецького поселення в Україні від часу його виникнення (1842) і до 30-х років. При написанні нарису автор використав ряд документальних пам'яток, які сьогодні втрачені. Але на початку 30-х років Кабінет національних меншин радянські

органи влади ліквідували, а доля його членів була трагічною.

Робота Етнографічної комісії проходила в тісному зв'язку з краєзнавцями та етнографами Москви, Санкт-Петербурга, Мінська. Типовим прикладом утвердження марксистсько-ленінсько-сталінської ідеології в науці були засідання, звернення Етнографічної комісії в 30-ті роки. “Чергові завдання, що стоять перед Комісією, — вказувалося в одному із її звернень за 1930 р., — залучити марксистських дослідників до роботи в Комісії і найтісніше зв'язатися з ними. На порядку денному стоятиме класова диференціація зібраного матеріалу, монографічне вивчення фабрик, побуту й фольклору пролетаріату, пов'язання науково-дослідної роботи установи з виробничою практикою, з потребами соціалістичного будівництва, із завданнями колективізації, з класовою практикою культурної революції”¹²⁴.

Ідеологічна машина радянської науки спрямовувалася КПРС. Так, 9 квітня 1931 р. Етнографічна комісія звернулася до Комісії Києва і Правобережжя з пропозицією взяти участь у роботі одного з розширених засідань: “Маючи на увазі резолюцію ЦК ВКП(б) (Правда, 20 березня 1931 р.) про партійність наукової роботи і потреби непримиренності боротьби з ворожими диктатурі пролетаріату теоріями, Етнографічна комісія організовує низку доповідей-диспутів”¹²⁵.

Комісія в останні роки свого існування проводила соціалістичне змагання з Білоруською Академією Наук, підтримувала зв'язки із спорідненими установами не тільки республік СРСР, а й зарубіжних країн. Так, у кінці 20-х років 26 зарубіжних установ були зв'язані з Комісією різноманітними формами творчих контактів. Це Віденське народознавче товариство (Австрія), Інститут по вивченню Східної Європи (Італія), Рейнсько-Вестфальське краєзнавче товариство, Баварське краєзнавче товариство, Гессенське краєзнавче об'єднання, Бременське наукове товариство, Лейпцігський народознавчий музей (Німеччина), Норвезький народознавчий інститут, Етнографічна комісія Польської Академії Наук, Польське краєзнавче товариство, Угорське етнографічне товариство, Фінно-угорське наукове товариство, Фінляндська Академія Наук, Португальське товариство антропології та етнології, установи Швеції, Чехо-Словаччини, Естонії, Латвії та ін.

Внесок Етнографічної комісії у розвиток етнографії та пам'яткознавства був високо оцінений ще в кінці 20-х років. Так, Всесоюзне географічне товариство в 1927 р. присудило голові Етнографічної комісії А.М.Лободі золоту медаль, а одному з її активних членів В.П.Петрову — срібну¹²⁶.

Важливими формами роботи Комісії були лекції, диспути. Так, за період 1920 — 1927 рр. Комісія провела 203 засідання, на яких заслухано 241 доповідь¹²⁷. Етнографічна комісія організовувала експедиції по збору етнографічних пам'яток. Тільки в 1925 р. таких експедицій відбулося дев'ять: на Поділля, в Конопський, Глухівський, Сумський округи, Рильський повіт на Курщині, на Волинь, Чернігівщину¹²⁸. Члени експедицій створювали на місцях осередки, що займалися збором пам'яток етнографії, фольклору, побуту (в 1925 р. їх налічувалося біля 200). Важливою ланкою роботи Комісії стало й складання бібліографічного покажчика пам'яток українського фольклору.

Отже, як бачимо, Етнографічна комісія здійснила значну роботу не тільки у галузі розвитку української етнографії, краєзнавства, а й пам'яткознавства. Позитивною стороною її діяльності було й те, що вона опиралася на широке коло аматорів і тим самим надавала краєзнавчому руху масового характеру. Окремо слід виділити внесок Комісії у розвиток краєзнавства в школі, зокрема, створення шкільних краєзнавчих гуртків, товариств, музеїв.

1933 р. Етнографічну комісію разом з іншими етнографічними та археологічними установами ВУАН реорганізовано в Спілку інституцій матеріальної культури, а 1934 р. — в Інститут історії матеріальної культури ВУАН. Таким чином повільно, поступово, але наполегливо проводилась робота по перетворенню Української Академії Наук в наукову інстанцію для обслуговування партійно-радянської номенклатури і втілення в життя марксистсько-ленінсько-сталінської антинародної ідеології.

Більшість українських учених у період тоталітарного режиму 20 — 30-х років зазнали наруги, тюремних знущань, довгих років сталінських таборів, а то і насильницької смерті. Але кращі сини і дочки не відреклись від свого народу. Це засвідчують сотні звернень, листів до ВУАН, пам'яткознавча діяльність учених. Багато із

зачинань Комісії ВУАН не були продовжені, не втілились у життя через так зване “соціалістичне будівництво”. Наприклад, академік Д.Граве ще 18 листопада 1924 р. порушував питання “Про організацію в місті Києві “Музею праці і науки”. Власне, вчений обґрунтував необхідність відкриття у Києві “Музею історії науки і техніки”.

Він зазначав, що сподіватися на іноземний капітал і техніку при будівництві нової держави нема потреби, необхідно поєднати науку і працю, наблизити науку до праці. Слід врятувати технічні вищі учбові заклади од відірваності від життя шляхом створення центрального Музею праці і науки, “який обслуговував би потреби як всіх вузів і технікумів, так і потреби широких кіл населення, в першу чергу потреби робітників від станка”¹²⁹. Д.Граве зауважував, що аналогічний музей уже існує в Парижі. На жаль, і до сьогодні в Україні не існує такого музею, хоч громадськість неодноразово порушувала це питання.

Комісія ВУАН по можливості сприяла збереженню пам’яток архітектури, мистецтва. Наприклад, 5 вересня 1924 р. Всеукраїнський археологічний комітет обговорював питання про “прохання общини Іллінської церкви у Суботові допомогти їй у ремонті цього пам’ятника. Ухвалено запитати кошторис”¹³⁰. ВУАН сприяла врятуванню цієї церкви, де похований Б.Хмельницький.

Активізувалася і справа спорудження пам’ятників Т.Шевченку, встановлення меморіальних дощок. Так, 22 березня 1925 р. за ініціативою ВУАН на будинку по Хрещатицькому провулку № 8/А відкрито меморіальну дошку з написом: “Тут жив Т.Г.Шевченко в 1846 році”¹³¹.

До ВУАН зверталися установи, релігійні общини, окремі особи з проханням посприяти в справі збереження історико-культурної спадщини. Так, дирекція Чернігівського державного музею 11 травня 1926 р. звернулася до Всеукраїнського Археологічного Комітету про необхідність врятувати від руйнації пам’ятник архітектури кінця XVIII ст. — палац гетьмана Розумовського в місті Батурині. В листі, зокрема, зазначається: “Пожежа, що трапилась в палаці 23 серпня 1923 року, цілком знищила дах палацу...”

При огляді палацу влітку 1924 р. виявилось, що грабування матеріалів палацу набуває стихійного харак-

теру: майже зо всіх вікон зняті підвіконники, причому, в багатьох місцях цеглу вийнято на глибину 1/2 арш...

Зважаючи на те, що Батуринський палац є пам'ятником виключного художньо-історичного значення і єдиним у своєму роді в Україні, Чернігівський Державний Музей прохає Вас вжити всіх можливих заходів до припинення злочинного розграбування палацу"¹³².

Але ніяких мір не було прийнято, і пограбування, руйнування унікального українського пам'ятника архітектури не припинилися. Руїни цієї будови як символу "ленінської концепції монументальної пропаганди" стоять і донині.

А ось іще один цікавий документ. 5 травня 1926 р. заступник завнаукою Баланин, завідуючий музейною бібліотекою Дубровський, секретар Кобзей-Сіак повідомляли Народний Комісаріат освіти, а також ВУАН, що на Роменському складі Укрметалторгу виявлено старовинні гармати з гербами, "які призначено перетопити на метал"¹³³. Укрнаука просила передати їх Роменському музеєві і не переплавляти без дозволу фахівців. У листі зазначалося, що виявлено також древні монети, які необхідно передати музею. Але ідеологічна машина була запущена, ніхто на ці звернення не зважав.

Іще один досить показовий приклад. 27 березня 1927 р. Путивльсько-Мовчанівська релігійна община зробила заяву УАН. В ній говориться, що община просить повернути їй церкву колишнього Путивльського Мовчанівського монастиря¹³⁴. У листі зазначено, що церква руйнується, древні дзвони зняті і переплавлені, ікони спалені, іконостас XVII ст. знищений. Але виконувався план "соціалістичного будівництва", ніяких дій щодо порятунку унікальних пам'яток не було здійснено.

Та все це лише поодинокі випадки, відбувалося масове нищення радянською владою історико-культурної спадщини українського народу. Нашадкам ще необхідно оцінити масштаби вандалізму комуністичної еліти і радянської влади у 20 — 30-х роках XX ст. стосовно українського народу та його культури.

Необхідно вказати і на те, що АН України боролася із тоталітарним радянським режимом за збереження життя науковців. У цьому плані є показовою доля академіка К.В.Харламповича, який на початку 20-х років за сфабрикованими НКВС справами був засуджений і засланий до Тугайська.

Так, 11 вересня 1926 р. голові Головнауки РСФРР Х.М.Петрову було передано лист загальних зборів ВУАН з проханням посприяти визволенню із заслання академіка К.В.Харламповича і переїзду його із Тугайська до Києва¹³⁵.

У листі зазначалося, що К.В.Харлампович є одним із кращих знавців культурного життя України XIII — XVIII ст., а щодо його вини перед новим режимом, то вона відсутня.

Ніякої відповіді ВУАН не отримала. Через декілька місяців Президент ВУАН В.Липський і секретар ВУАН А.Кримський знову звертаються до Х.М.Петрова: “Вже протягом декількох років ВУАН приймала, на жаль, безуспішно міри до виклику в Київ свого члена К.В.Харламповича, що мешкає в Казані... Дізнавшись про те, що згідно постанови ЦВК Тат.республіки академік Харлампович адміністративно висилається в Киргизреспубліку, ВУАН також просила про заміну покарання і повернення його в Київ”¹³⁶. Але такі прохання були марними. Це вже не перші жертви радянської влади, машина тоталітаризму набирала розмаху. У 1930 р. було кинуте до тюрми академіка, історика М.Є.Слабченка, краєзнавця В.Д.Отомановського, в 1933 р. — пам’яткознавця Ф.Л.Ернста, 1931 р. — краєзнавця М.І.Яворського (розстріляний 3 листопада 1937 р.), 1937 р. — мистецтвознавця Ф.І.Шміта (розстріляний 3 грудня 1937 р.) і багато, багато інших.

Ми вступили в епоху відновлення Української держави, що потребує справедливого відтворення всіх сторін життя України в 20 — 30-х роках ХХ ст. Наукова, в тому числі пам’яткознавча діяльність УАН — ВУАН в той трагічний для українського народу час потребує подальшого дослідження.

¹ Державний Вісник. — 1918. — № 73. — 22 листопада.

² Центральна наукова бібліотека Академії Наук ім.В.І.Вернадського (далі: ЦНБ АН України). — Відділ рукописів. — Ф. X. — Спр. 18670. — Арк. 31.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же. — Спр. 4289. — Арк. 1.

⁶ Білакін С. Федір Ернст // Пам’ятки України. — 1982. — № 2. — С. 54; Нестуля О.О. Україна стала його долею (Ф.Л.Ернст) // Репрессоване краєзнавство (20-30-ті роки). — К., 1991. — С. 101 — 113.

⁷ Ернст Ф.Л. Види Києва середини ХІХ ст., що їх писав художник Гроте // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1927. — Кн. 13/14. — С. 404 — 414.

⁸ Київ: Провідник. — К., 1930.

⁹ ЦНБ АН України. — Відділ рукописів — Ф. Х. — Спр. 18670. — Арк. 37.

¹⁰ Там же. — Спр. 18670. — Арк. 37.

¹¹ Там же. — Спр. 4247, 4248, 4258, 4311, 4315, 4379, 4381 — 4384, 4386.

¹² Там же. — Спр. 4376.

¹³ Там же. — Спр. 4265, 4267, 4272, 4281.

¹⁴ Там же. — Спр. 4264.

¹⁵ Там же. — Арк. 1.

¹⁶ Крип'якевич І. П'ятдесятиліття наукової праці Є.Сіцинського // Записки наукового товариства ім.Шевченка у Львові. — Львів, 1931. — Т.С11. — С. 217 — 223; Винокур І.С., Корнілов В.В. Визначний літописець Поділля (Ю.Й.Сіцинський) // Репресоване краєзнавство (20 — 30-ті роки). — С. 93 — 101.

¹⁷ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве. — М., 1901. — Т. I. — С. 197 — 365.

¹⁸ Сецинский Е. Раскопки древнего скального монастыря в с.Бакота Ушицкого уезда // Подольские епархиальные ведомости. - 1891. — № 46. — С. 1213 — 1221; Його ж: Город Каменец-Подольский. Историческое описание. — К., 1895; Його ж: Древнее рукописное Евангелие, найденное в м.Сатанове Проскуровского уезда // Подольские епархиальные ведомости. — 1887. — № 44. — С. 1007 — 1014; Його ж: Оборонні замки Західного Поділля ХІV — ХVІІ ст. (історико-архітектурні нариси) // Записки історико-філософського відділу УАН. — К., 1928. — Т. 17. — С. 64 — 160 та ін.

¹⁹ ЦНБ АН України. — Відділ рукописів. — Ф. Х. — Спр. 4283. — Арк. 3.

²⁰ Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — К., 1930. — Зб. 1.

²¹ ЦНБ АН України. — Відділ рукописів. — Ф. Х. — Спр. 4221 — 4229.

²² Там же. — Спр. 4309.

²³ Там же. — Спр. 4209, 4287, 4389, 4390, 4393.

²⁴ Там же. — Спр. 4231.

²⁵ Там же. — Спр. 4232.

²⁶ Щербина В.І. Україна і російський уряд у середині ХVІІІ віку // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1925. — Кн.6. — С. 34 — 40; Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. — К., 1927. — С. 131 — 140.

²⁷ ЦНБ АН України. — Відділ рукописів. — Ф. Х. — Спр. 4474. — Арк. 1 — 124; Спр. 4475, 4476.

²⁸ Там же. — Спр. 4476. — Арк. 1.

²⁹ Там же. — Спр. 4471. — Арк. 1 — 17; Спр. 4472. — Арк. 1 — 19; Спр. 4473. — Арк. 50 — 53; Спр. 4468. — Арк. 1 — 35; Спр. 4477. — Арк. 1 — 91; Спр. 4478. — Арк. 1 — 9; Спр. 4479. — Арк. 1 — 4; Спр. 4480. — Арк. 1 — 30; Спр. 4481, 4482 та ін.

- ³⁰ Там же. — Спр. 4483. — Арк. 1 — 4; Спр. 4484. — Арк. 1 — 2.
- ³¹ Там же. — Спр. 4470. — Арк. 1 — 103.
- ³² Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження року 1925 — 1926. — К., 1926 — 1927; *Рудинський М.* Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р.Ворскли: Станція в ур.Біла Гора під Полтавою. — К., 1926.
- ³³ ЦНБ АН України. — Відділ рукописів. — Ф. X. — Спр. 18665. — Арк. 43.
- ³⁴ Там же. — Арк. 45.
- ³⁵ Там же. — Спр. 4257, 4321.
- ³⁶ Там же. — Спр. 4243 — 4246, 4249 — 4252, 4254, 4255, 4257, 4313, 4321, 4340, 4343, 4352, 4363, 4372.
- ³⁷ Там же. — Спр. 18672. — Арк. 1.
- ³⁸ Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1929. — Кн. 24. — С. 5 — 24.
- ³⁹ ЦНБ АН України. — Відділ рукописів. — Ф. X. — Спр. 17211. — Арк. 1 — 2.
- ⁴⁰ Там же. — Арк. 3.
- ⁴¹ Там же. — Спр. 18720. — Арк. 159 — 160.
- ⁴² Там же. — Спр. 18716. — Арк. 111 — 112.
- ⁴³ Там же. — Спр. 18686. — Арк. 167.
- ⁴⁴ Там же. — Арк. 169 — 171.
- ⁴⁵ Там же. — Спр. 18667. — Арк. 1 — 6.
- ⁴⁶ Там же. — Спр. 244. — Арк. 1.
- ⁴⁷ Там же. — Спр. 245. — Арк. 1 — 2; Спр. 246. — Арк. 1.
- ⁴⁸ Там же. — Спр. 309. — Арк. 1.
- ⁴⁹ Там же. — Спр. 311, 312, 314, 316, 363, 369.
- ⁵⁰ Там же. — Спр. 365.
- ⁵¹ Там же. — Спр. 260 — 266.
- ⁵² *Карачківський М.* В Комісії старої історії України // Україна. — К., 1929. — Січень — лютий. — С. 172.
- ⁵³ ЦНБ АН України. — Відділ рукописів. — Ф. X. — Спр. 17105. — Арк. 2.
- ⁵⁴ Там же. — Арк. 1.
- ⁵⁵ Там же. — Спр. 18664. — Арк. 473 — 486.
- ⁵⁶ *Данилевич В.* Археологічна минувшина Київщини. — К., 1925; Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — Вип. 1; *Кузубовський В.А.* Археологічні дослідження на території Богесу. 1930 — 1932 рр. — К., 1933; *Макаренко М.* Маріупольський могильник. — К., 1933.
- ⁵⁷ Культурне будівництво в УРСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917 — 1959 рр.: Збірник документів. — К., 1959. — Т. I. — С. 327.
- ⁵⁸ Охорона пам'яток культури на Україні: Збірник. — Харків, 1927. — С. 152 — 153.
- ⁵⁹ Там же. — С. 153.
- ⁶⁰ Державний архів Київської області (далі ДАКО). — Ф. Р. 2412. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 20 — 21.
- ⁶¹ Там же. — Арк. 19.

- 62 Там же. — Арк. 17 — 17 зв.
- 63 Там же. — Арк. 26.
- 64 Там же.
- 65 Там же. — Арк. 28.
- 66 Там же. — Арк. 15.
- 66а Літопис руський. За Іпатським списком. — К., 1989. — С. 89.
- 67 Коротке звітлення про діяльність Етнографічної комісії при УАН // Етнографічний вісник. — К., 1925. — Кн. I. — С. 90 - 94.
- 68 Звітлення Етнографічної комісії ВУАН за 1928 р. // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. — К., 1928. — № 10. — С. 10 — 11.
- 69 Винницький А. Микола Теодотович Біляшівський. — К., 1926.
- 70 Щербаківський Д. М. Оправа книжок у київських зс тотарів XVII — XVIII ст. — К., 1926; Українське мистецтво. — К., 1927.
- 71 Шевченків край. — 1967. — 2 вересня.
- 72 Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського АН України (далі: ІМФЕ АН України). — Рукописні фонди. — Ф. 1 — 4. — Етнографічна комісія АН України у Києві. — Од. зб. 341, 159.
- 73 Березовський І. П. Українська радянська фольклористика: Етапи розвитку і проблематика. — К., 1963. — С. 73 — 74.
- 74 ІМФЕ АН України. — Рукописні фонди. — Ф. 1 — 3. — Спр. 68 — Арк. 1 — 6.
- 75 Там же. — Спр. 66. — Арк. 1 — 2 зв.
- 76 Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. — К., 1928. — № 9. — С. 1.
- 77 Знання. — 1925. — № 44. — С. 25; Радянська освіта. — 1925. — № 10. — С. 88.
- 78 ІМФЕ АН України. — Рукописні фонди. — Ф. 13. — Спр. 75.
- 79 Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. — К., 1928. — № 9. — С. 1.
- 80 Гуслистий К. Г. Українська радянська етнографія (Підсумки і перспективи розвитку) // Народна творчість та етнографія. — 1967. — № 1; Березовський І. П. Українська радянська фольклористика; Музиченко С. М. До сорокап'ятиріччя "Етнографічного вісника" // Народна творчість та етнографія. — 1970. — № 6. — С. 84 — 88; 1971. — № 5; Його ж: До 50-річчя заснування Етнографічної комісії ВУАН // Український історичний журнал. — 1971. — № 6. — С. 128 — 130; Заремба С. З. Історико-краєзнавча діяльність Етнографічної комісії ВУАН // Народна творчість та етнографія. — 1985. — № 1. — С. 46 — 48.
- 81 Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. — К., 1928. — № 9. — С. 2 — 3.
- 82 Коротеньке звітлення про діяльність Етнографічної комісії // Етнографічний вісник. — К., 1925. — Кн. 1. — С. 91.
- 83 Там же. — С. 93; Березовський І. П. Українська радянська фольклористика. — С. 74; Звітлення про діяльність Етнографічної комісії // Етнографічний збірник. — К., 1926. — Кн. 3. — С. 183.
- 84 Устим Кармалюк: Збірник документів. — К., 1948.

- 85 ІМФЕ АН України. — Рукописні фонди. — Ф. 1 — 4. — Спр. 296. — Арк. 1 — 17.
- 86 Там же. — Ф. 1 — 7. — Спр. 784. — Арк. 53 — 54.
- 87 Там же. — Ф. 1 — 4. — Спр. 336.
- 88 Там же. — Спр. 301. — Арк. 1 — 22.
- 89 Там же. — Арк. 1 — 4.
- 90 Там же. — Ф. 1 — 3. — Спр. 86. — Арк. 1.
- 91 Там же. — Ф. 1 — 4. — Спр. 315. — Арк. 1 — 2.
- 92 Там же. — Ф. 1 — 7. — Спр. 787. — Арк.. 1 — 95.
- 93 Там же. — Спр. 784. — Арк. 42 — 44.
- 94 Там же. — Спр. 704. — Арк. 60 — 62.
- 95 Там же. — Спр. 780.
- 96 Там же. — Ф. 1 — 3. — Спр. 76. — Арк. 1 — 98.
- 97 Етнографічні матеріали Б.Д.Грінченка. — Чернігів, 1895 — 1896. — Вип. 1 — 3; Етнографічні матеріали. — Житомир, 1911 — 1920. Т. 1 — 3.
- 98 ІМФЕ АН України. — Рукописні фонди. — Ф. 1 — 3. — Спр. 79. — Арк. 1 — 20; Спр. 80. — Арк. 1 — 16; Спр. 71. — Арк. 1 — 10; Спр. 67 — Арк. 1 — 5; Спр. 72. — Арк. 1 — 6; Спр. 73, 87, 88, 95.
- 99 Там же. — Спр. 77. — Арк. 1 — 45.
- 100 Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Вип. 1. — Дніпровські лоцмани. — К., 1929; Вип. 2. — Чумацтво. — 1931.
- 101 ІМФЕ АН України. — Рукописні фонди. — Ф. 1 — 4. — Спр. 314, 342 — 346.
- 102 Там же. — Спр. 345.
- 103 *Букатевич Н.І.* Чумацтво на Україні: Історико-етнографічні нариси. — Одеса, 1928.
- 104 *Яворницький Д.І.* Рибальчі заводи на Низу Дніпра // Етнографічний вісник. — 1927. — № 5. — С. 24 — 36.
- 105 ІМФЕ АН України. — Рукописні фонди. — Ф. 1 — 3. — Спр. 65. — Арк. 1.
- 106 Там же. — Арк. 2.
- 107 Звідомлення Етнографічної комісії ВУАН за 1925 р. // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. — К., 1928. — № 10. — С. 10.
- 108 Праця шкільних краєзнавчих гуртків // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. — К., 1930. — № 12. — С. 4 — 6.
- 109 ІМФЕ АН України. — Рукописні фонди. — Ф. 1 — 3. — Спр. 94.
- 110 Хроніка Етнографічної комісії // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. — К., 1930. — № 3. — С. 6.
- 111 ІМФЕ АН України. — Рукописні фонди. — Ф. 1 — 5. — Спр. 490.
- 112 Там же. — Ф. 1 — 6. — Спр. 536. — Арк. 1 — 5.
- 113 Там же. — Спр. 532.
- 114 Там же. — Арк. 13 — 38.
- 115 Там же. — Ф. 1 — 6. — Спр. 532. — Арк. 1 — 6.
- 116 Там же. — Арк. 110.
- 117 Там же. — Ф. 1 — 7. — Спр. 790. — Арк. 154 — 156.
- 118 Там же. — Спр. 781. — Арк. 39.

- ¹¹⁹ Там же. — Ф. 1 — 4. — Спр. 349.
- ¹²⁰ Известия. — 1928. — 10 окт.; 1931 — 13 янв.
- ¹²¹ ІМФЕ АН України. — Рукописні фонди. — Ф. 1 — 3. — Спр. 78. — Арк. 1.
- ¹²² Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. — К., 1928. — № 10. — С. 5.
- ¹²³ ІМФЕ АН України. — Рукописні фонди. — Ф. 1 — 4. — Спр. 317. — Арк. 1 — 19.
- ¹²⁴ Етнографічний вісник. — К., 1930. — Кн. 9. — С. 1 — 2.
- ¹²⁵ ІМФЕ АН України. — Рукописні фонди. — Ф. 10. — Спр. 4202. — Арк. 35.
- ¹²⁶ Звідомлення УАН у Києві за 1927 рік. — К., 1928. — С. 21.
- ¹²⁷ Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. — К., 1928. — № 10. — С. 10.
- ¹²⁸ Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії ВУАН за рік 1926 // Етнографічний вісник. — К., 1926. — Кн. 3. — С. 181.
- ¹²⁹ ЦНБ АН України. — Відділ рукописів. — Ф. XX. — Спр. 85 — Арк. 1 — 2.
- ¹³⁰ Там же. — Ф. 279. — Спр. 810. — Арк. 10.
- ¹³¹ Глобус. — К., 1925. — № 6. — С. 127.
- ¹³² ДАКО. — Ф. Р. 2412. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 74.
- ¹³³ Там же. — Арк. 72.
- ¹³⁴ Там же. — Арк. 12 — 12 зв.
- ¹³⁵ ЦНБ АН України. — Відділ рукописів. — Ф. X. — Спр. 2312.
- ¹³⁶ Там же. — Спр. 2316.

С.О.Єкельчик

ОХОРОНА ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК У ФРАНЦІЇ: СУЧАСНИЙ ЕТАП

Досвід охорони історичних пам'яток у Франції має велике значення для розвитку пам'яtkознавства в Україні.

У Франції іще донедавна майже всі функції збереження, реставрації та використання історичних пам'яток зосереджувались в руках держави, державних установ. Більше того, держава тут була (і значною мірою залишається) власником більшості історичних пам'яток. У цьому полягає суттєва відмінність французького досвіду пам'яtkознавства від інших розвинутих індустріальних

© С.О.Єкельчик, 1993